

বিবিধ বজাৰীৰ চকুলো

শ্রীশৈল বালা ডেকা

BINIDRA RAJANIR CHAKULO, a collection of short stories written by Sree Sailabala Deka, Khanapara, Gauhati—22. Price Rupees—8.50

প্রকাশক
শ্রীশৈল বাল ডেকা
খানাপাৰা :
গুৱাহাটী—২২

প্রথম প্রকাশ : ১৯৮১

মূল্য : ৮.৫০ (আঠ টকা পঞ্চাশ পইছা)

ছপাওঁতা :
বিচিত্রনামগণ প্রিন্টিং প্রেছ
আমবাৰী : গুৱাহাটী—১

স্বৰ্গীয়া মাব পৱিত্ৰ স্মৃতিত
মোৰ 'বিনীত বজনিৰ চকুলো'
নিবেদন কৰিলো—

সাহিত্য সেৱাৰ আৰাধনা হৃদয়ত আঁকি বহু দিন, বহু নিশা
অপেক্ষা কাতৰ মন মোৰ উদ্বাউল হৈ উঠিছিল—প্ৰকাশৰ পথ
বিচাৰি। কিন্তু বৰ্তমানৰ এই সন্ধিক্ষণত প্ৰকাশৰ পথ যে কিমান
দুৰ্গম; সেইয়া প্ৰকাশক আৰু লিখকৰ সমস্যাৰ বিষয় মাথোঁ।

পূৰ্বে আলোচনাত প্ৰকাশিত গল্প কেইটামানৰ লগতে নকৈ
লিখা আন কেইটা গল্পৰ মাধ্যমত ঘাত প্ৰতিঘাত জৰ্জৰিত জীৱনৰ
প্ৰতিচ্ছবি অন্ধনত মোৰ প্ৰচেষ্টা কিমান সাৰ্থক হ'ল নাজানোঁ।
সেয়ে অজ্ঞাত ভুল ত্ৰুটিৰ বাবে পাঠক সমাজে লেখিকাক ক্ষমাৰ
দৃষ্টিৰে চাব বুলি আশা ৰাখিলো—।

ভুল ভ্ৰান্তিবোৰ শুধৰাই দিয়াত বিশেষ ভাৱে সহায় কৰা বাবে
গোপাল বড়ো চৰকাৰী বিদ্যালয়ৰ শিক্ষয়িত্ৰী আৰু মোৰ সহকৰ্মী
শ্ৰীযুতা শান্তি হাজৰিকা বাইদেউৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন
কৰিলোঁ; লগতে সেই বিদ্যালয়ৰে শিক্ষক শ্ৰীকবীন্দ্ৰ নাথ দাসে
কিতাপখনি প্ৰকাশ কৰা কাৰ্য্যত উৎসাহ দি অহা বাবে তেখেতৰ
ওচৰতো মই কৃতজ্ঞ হৈ বুলোঁ।

খানাপাৰা, গুৱাহাটী

১৭।৪।৮১

শৈল বাল্য ডেকা

॥ সূচীপত্র ॥

১।	বিমিত্র বজ্রনীৰ চকুলো	...	১
২।	জীৱন তৃষ্ণা	...	৭
৩।	প্রত্যাবর্তন	...	১৯
৪।	কামনাৰ জুই	...	২৪
৫।	ধূসৰ পৃথিৱী	...	৩১
৬।	দায়ী কোন ?	...	৩৯
৭।	স্বাক্ষৰ	...	৪৪
৮।	মানৱতাৰ দাবী	...	৫০
৯।	এনাৰ্জৰী	...	৫৭
১০।	প্রতিদান	...	৬৩
১১।	সন্ধ্যাতৰা	...	৭৫

বিনিদ্র বজনীৰ চকুলো

—“গায়ত্ৰী !”

চিৰ পৰিচিত সেই কণ্ঠস্বৰ। বিন্মিত হ’ল গায়ত্ৰী। এইয়া জানো আশা কৰিছিল গায়ত্ৰীয়ে। জীৱনৰ একুৰি তেৰটা বসন্ত নীৰৱে বিদায় দি অতীতক স্মৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন গায়ত্ৰীৰ বাবে শেষ হৈ গৈছে। কিন্তু এইয়া যে জীৱন্ত বাস্তৱ।

—“গায়ত্ৰী !”

—“উৎপল !”

—“তোমাৰ নীৰৱতা মোৰ বাবে সীমাহীন বেদনাদায়ক। এই নীৰৱতাৰ প্ৰতিটো ক্ষণ গণি আৰু কিমান দিন অপেক্ষা কৰিব লাগিব মই ?”

এইয়া উৎপল। অনুপম সুন্দৰ এক যুৱক। আকাশ নীলা চুটযোৰে উৎপলক আৰু সুন্দৰ কৰি তুলিছিল। আভিজাত্যপূৰ্ণ দেহত্ৰী আৰু তেজোদীপ্ত মুখমণ্ডলত প্ৰকাশ পাইছিল কিবা এক সংকল্পৰ কঠোৰ অভিব্যক্তি।

স্মৃতিৰ অন্তৰালত নিঃশেষ হৈ যোৱা জীৱিতৰ সমাধিত প্ৰেমৰ চকুলো টোকাৰ সময় গায়ত্ৰীৰ বাবে কাহানিবাই শেষ হৈ গৈছে। নিৰ্বাক দৃষ্টিৰে গায়ত্ৰীয়ে এবাৰ মাথোন চাইছিল উৎপলৰ মুখলৈ। পুনৰ উদাস দৃষ্টি বাগৰি গ’ল সুদূৰ প্ৰসাৰী দিগন্তৰ অস্তাচলত। বহুত কথাই আছিল ক’বলৈ, কিন্তু কোৱাৰ প্ৰয়োজন আৰু নাছিল। তথাপি স্পষ্ট ভাষাৰেই গায়ত্ৰীয়ে উৎপলক বিদায় দিলে !

—“উৎপল !”

—“গায়ত্ৰী !”

—“মোৰ বাবে তোমাৰ জীৱনটো অভিশপ্ত কৰি নুতুলিবা। তুমি যোৱাগৈ উৎপল। তোমাৰ চৰণত মোৰ এই শেষ মিনতি।”

—“মই জানো গায়ত্ৰী ! মই সকলো জানো ; আৰু জানি-শুনিয়ে মই তোমাৰ কাষলৈ আহিছো । তোমাৰ কোনো দোষ নাই ।”

—“এবা, তুমি জানা । সেইয়া ... সেইয়া অপ্ৰিয় সত্য ; মই আৰু শুনিব নোখোজো উৎপল ।”

—“জীৱন জীয়াই থকাৰ বাবেই । জীৱনক সাৰ্থক কৰি তুলিবলৈ মানুহক লাগে এখন মাটিৰ স্বৰ্গ ।”

—“আৰু সেই মাটিৰ স্বৰ্গৰ পৰিৱৰ্তে গায়ত্ৰীয়ে তাইৰ অভিশপ্ত জীৱনটোক নবকৰ মুখলৈকে আগবঢ়াই দিবলৈ সাজু হৈ আছে ।”

—“গায়ত্ৰী !”

—“কাৰণ তাই যে নিকপায় ।”

শৰতৰ এই আমেজসনা বিয়লিৰ সময়খিনিতো উৎপলৰ তেজো-দীপ্ত মুখমণ্ডলত বিন্দু বিন্দু ঘামৰ কণিকা জিলিকি উঠিছিল । ব্যৰ্থতাৰ অশ্রু নিবেদন কৰি প্ৰেমৰ পূজাৰী উৎপল নীৰৱে আঁতৰি গ’ল । ত্যাগৰ জ্যোতিৰে জীৱন জ্যোতিমান কৰাৰ পথত পাৰ্থিব : প্ৰেমৰ অভিনয় নিৰ্বৰ্থক । জীৱনৰ এই সাৰ্থক অভিনয়ৰ বাবে গায়ত্ৰীয়ে নিজকে ধন্য মানিলে ।

উৎপল গ’লগৈ । কলেজীয়া জীৱনৰ সোণালী অতীতৰ বঙালি দিনবোৰ জীৱন্ত স্মৃতিৰ আবেশ গায়ত্ৰীৰ হৃদকৃত পুতিবিস্তৃত হ’ল । এবা, তাইবো এটা অতীত আছিল, অতিকৈ মধুৰ ; যাৰ চিন্তাত মোহাস্কন্ন হোৱাৰ সময় আৰু সুযোগ হেৰাই গৈছে গায়ত্ৰীৰ । তাই মনৰ গভীৰতাত সেই স্মৃতিৰ টুকুৰাবোৰ সযত্নে মাথোঁ ৰাখিহে থৈছে, ৰামস্থান কৰাৰ প্ৰয়াস কিন্তু নাই ।

গায়ত্ৰীৰ পিতৃ দীপশঙ্কৰ বৰুৱা আছিল চুউ পদস্থ চৰকাৰী বিষয়া, দহৰ চকুত উচ্চমান বিশিষ্ট গুণ্য-মান্য ব্যক্তি । গায়ত্ৰী মাক সন্ধ্যাতৰাও সমাজত অৰাৰীৰ মহিলা, সুখ, সম্পদ, আনন্দ আৰু আভিজাত্যৰ গোৰেৰে গোৰৰাষিত এটি পৰিয়াল ; আৰু তাৰ মাজতেই ডাঙৰ হৈছিল গায়ত্ৰী আৰু তাইৰ ভাই-ভগ্নী দুটা । কিন্তু, সেই সুখ-সম্পদ-শান্তি সকলো ধূলিস্থ হৈ গ’ল । গায়ত্ৰীৰ

অতি মৰমৰ দেউতাক দীপশঙ্কৰ বৰুৱাই কিহৰ অভাৱত অধো-পতনৰ মুখলৈ আগবাঢ়ি গ’ল সেইয়া মাথোঁ অদৃষ্টৰ পৰিহাস বুলি ভবাৰ বাহিৰে আৰু যে কোনো উপায় নাই । সমাজত দেখা দেখি-কৈয়ে বিধবা মহিলা এগৰাকীৰ প্ৰতি অনুৰক্ত হৈ যেতিয়া নিজৰ ঘৰ সংসাৰ সকলো পাহৰিলে, তেতিয়াও পত্নী সন্ধ্যাতৰাই বিনা প্ৰতিবাদে সকলো সহ কৰি নীৰৱ হৈ থাকিল । যি অঘটন ঘটিছে, তাক আৰু শুধৰণি কৰিব নোৱাৰি । বয়সৰ গভীৰতা আৰু মনো-বলৰ দৃঢ়তাৰে নিজৰ শক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিস্থা কৰি সন্ধ্যাতৰা আন বাঢ়িল । সাংসাৰিক মনোমালিগুৰ বহি শিখাৰ উত্তাপ প্ৰবল হ’ল দীপশঙ্কৰ বৰুৱাই ঘৰৰ পৰা আঁতৰি গৈ ৰক্ষিতা পত্নীৰ সৈতে নতুন গৃহ বাস আৰম্ভ কৰিলে ; আৰু সন্ধ্যাতৰাই বুকুত অসীম সাহস গোটাই ঘৰৰ সন্মুখতে আৰম্ভ কৰিলে ‘উপহাৰ প্ৰতিস্থান’ অৰ্থাৎ প্ৰীতি উপহাৰৰ উপযোগী বিভিন্ন সামগ্ৰীৰ দোকান । কঠোৰ জীৱন সংগ্ৰাম । দিনে-নিশাই চিলাই মেচিনৰ সন্মুখত কাপোৰ চিলোৱাত উলৰ নমুনা তৈয়াৰ কৰাত বা অন্য সামগ্ৰী প্ৰস্তুতকৰণৰ ব্যস্ততা । ইমানতো ধৈৰ্য্যৰ সীমা হেৰাই যোৱা নাছিল । সন্ধ্যাতৰাৰ তিনিটি সন্তানেৰে পৰিবেষ্টিত পৰিয়ালটোত গায়ত্ৰীক লৈয়ে সন্ধ্যাতৰাৰ অধিক চিন্তা । গায়ত্ৰী তেতিয়া কলেজৰ ছাত্ৰী আৰু গায়ত্ৰীৰ চিন্তাও আছিল সেই একেটাই । কেনেকৈ মাকক সহায় কৰিব । ঘৰখনৰ শ্ৰীবৃদ্ধিত অৰিহণা যোগাব—এয়ে আছিল তাইৰ চিন্তা । ডিগ্ৰী পাঠ্যক্ৰমৰ শেষ বছৰটো পাৰ নোহওতেই কাল ধুমুহাই সিহঁ-তৰ ঘৰখনত যিটো ধ্বংসৰ প্লাৱন আনিলে, তাৰ বুকুত কথমপিহে পৰিয়ালটো বৰ্তি থাকিল । পঢ়া-শুনা সিমানতে অন্ত কৰি এটা চাকৰিৰ সন্ধানত অযথা বহুত শক্তি ক্ষয় কৰিলে গায়ত্ৰীয়ে । কিন্তু চাকৰি নহ’ল । অৱশেষত এইয়া অভিনয় জীৱন আৰম্ভ হ’ল । অত্যন্ত মেধাবী ছাত্ৰী গায়ত্ৰী বৰুৱাই ভবিষ্যতৰ অতি উজ্জল দিশ এটা ত্যাগ কৰি অভিনয় জগতত আত্মদান কৰা কথাত মাক সন্ধ্যা-তৰাই প্ৰতিবাদ জনালে ।

—“গায়ত্ৰী !”

—“মা ।”

—“তই যাব নালাগে গায়ত্ৰী ! তই পঢ় । কোনো প্ৰকাৰে মই সকলো খৰচ বহন কৰিম ।”

—“তুমি চিন্তা নকৰিবা মা ! এইয়া মোৰ কৰ্তব্য ।”

—“আচলতে.....যাৰে তাৰে লগত সহ অভিনয় কৰি ঘূৰি ফুৰাটো মই পছন্দ নকৰো । বদনাম হ'ব ।”

—“বদনাম ! এইখন ঘৰত আৰু কি সদনাম হ'বলৈ বাকী আছে মা !”

নক'বলগীয়া কথা এযাৰ তাইৰ মুখৰ পৰা ওলাই অহাত মনে মনে গায়ত্ৰী লজ্জিত হ'ল ।

অভিনয় জগতৰ নতুন কৰ্ম জীৱনত অগ্ৰসৰ হৈ গায়ত্ৰীয়েতো কাৰো পৰাই অসন্মান লাভ কৰা নাই । বৰঞ্চ দিনে দিনে তাইৰ সুখ্যাতি বাঢ়িহে আহিছে । বঞ্জন, দীপকদাদা, নবজ্যোতি ককাই-দেউহঁতৰ লগত কৰা অভিনয়খিনি তাইৰ বাহ্যিক আড়ম্বৰ মাথো ; আৰু আনফালে সিহঁত সকলোৱেই তাইক নিজৰ ভনীৰ মৰমেৰেই অভিনয় জগতত তাইৰ ভবিষ্যত গঢ়ি তুলিবলৈ নিৰ্দেশ দিছে । এটা সময়ত তাই হয়তো বহুত সুখ্যাতি লাভ কৰিব । কিন্তু এইটো জীৱন জানো তাইৰ কাম্য আছিল ? তাইৰ মাতৃ সন্ধ্যাতৰা আৰু দুটা ভাই-ভনীৰ জীৱন পোহৰ কৰি তুলিবলৈকে গায়ত্ৰীয়ে এইটো জীৱন আদৰি ললে ; যাৰ বিনিময়ত তাইৰ কুসুম-কোমল মনৰ সকলো আশা-আকাংক্ষা নিষ্ঠুৰ বাস্তৱৰ আঘাতত ক্ষত বিক্ষত হৈ গ'ল ।

পাৰ্থপ্ৰতীম চৌধুৰীৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ উৎপল, যাৰ সম্পূৰ্ণ নাম আছিল নীলোৎপল ; গায়ত্ৰীৰ সহপাঠী । উৎপলৰ সান্নিধ্যত গায়ত্ৰীৰ যৌবন উদাউল । সেই কলেজীয়া দিনবোৰ হৈ উঠিছিল অনিন্দ্য-সুন্দৰ স্মৃধুৰ । তাহানিৰ দিনতে গায়ত্ৰীৰ জন্ম দিনত উপহাৰ দিয়া উৎপলৰ সেই আঙুঠিটো এতিয়াও গায়ত্ৰীৰ অনামিকা আঙুলিত

জিলিকি আছে । অপ্ৰকাশিত ভাষাৰ প্ৰতিলিপি যেন সেই আঙুঠিটোৰ বুকুতে নীৰৱ স্বাক্ষৰ হৈ আছে । সেই ভাষা গায়ত্ৰীয়ে আজিও উপলব্ধি কৰে ; কিন্তু উৎপলৰ সেই অকৃত্ৰিম মৰমখিনিক গ্ৰহণ কৰিবলৈ তাই অপাৰগ । শান্ত সুগভীৰ তাইৰ স্বভাৱৰ দাপোণত নিৰ্লিপ্ত ভাৱ সদায় প্ৰতিফলিত হোৱা দেখি উৎপল ভাগৰি গৈছিল । কাৰণ সুৰাৰ সেৱক গায়ত্ৰীৰ পিতৃ দীপশঙ্কৰ বৰুৱাৰ অধঃপতনত সিহঁতৰ গোটেই ঘৰখনকে যে অতল গহ্বৰত পতিত কৰিলে । সেইয়া গায়ত্ৰীয়ে জানে । তাৰ বাবেই ত্যাগৰ অৰ্ঘ্যৰে জীৱন গঢ়িবলৈ গায়ত্ৰী চিৰ পৱিত্ৰ হৈ ৰ'ল ; উৎপলৰ কাষৰ পৰা তাই আঁতৰি আহিল । সামাজিক মৰ্যাদাৰ অনন্ত অপাৰ ব্যৱধান অতিক্ৰম কৰি চৌধুৰী পৰিয়ালৰ সেই গোঁৱৰমণ্ডিত পৰিৱেশত বোৱাৰী হোৱাৰ সাহস তাইৰ এদিন আছিল যদিও পিছলৈ সেই সাহস তাই হেৰুৱালে । উৎপলে পাহৰা নাছিল গায়ত্ৰীক । উচ্চ শিক্ষাৰ্থে বিদেশলৈ যোৱা কাল ছোৱাতো নিস্বার্থ প্ৰেমৰ অৱদান দিছিল অলেখ প্ৰীতি উপহাৰৰ মৰম চিহ্নেৰে । কিন্তু ..গধুৰ দায়িত্বৰ বোজাই সংসাৰৰ চাকনৈয়াত মাক সন্ধ্যাতৰাৰ দৰেই নিৰুপায় কৰিলে গায়ত্ৰীকো ।

বহু দিন বহু নিশা অতিক্ৰম কৰি গ'ল । গায়ত্ৰীৰ ভনীয়েক বৰ্ণালীও বহু ডাঙৰ হ'ল, গাভৰু হ'ল ; শিক্ষিতা হ'ল ; অৱশেষত সুপাত্ৰত বৰ্ণালীৰ বিয়াখনো সহজভাৱেই সমাধান হ'ল ; আৰু এই সকলো খিনিৰ মূলতে গায়ত্ৰীৰ একান্ত প্ৰচেষ্টাৰ আদৰ্শই সকলোকে মুগ্ধ কৰিছিল । ভাইটি অনুপমে এতিয়া ডাক্তাৰী পঢ়ে : এদিন সি মানুহ হ'ব ; ভাইটি অনুপমৰ উন্নত জীৱন কামনাত গায়ত্ৰীয়ে দিবা স্বপ্নৰ আমেজত কিবা এক আনন্দৰ পৰিতৃপ্তি লাভ কৰে । কিন্তু গায়ত্ৰীৰ পিতৃ দীপশঙ্কৰ বৰুৱাৰ পৰিৱৰ্তন আৰু নহ'ল । গায়ত্ৰীহঁতৰ লগত সময়ৰ ব্যৱধানত সকলো সম্বন্ধ শেষ হৈ গ'ল । পৰিয়ালটো নিষ্ঠুৰ কৰি স্বনামধন্য দীপশঙ্কৰ বৰুৱাই বক্ষিতা পত্নীৰে সৈতে কেনেকৈ শান্তিত দিন কটাইছে, সেইয়া এক

মনোবৈজ্ঞানিক চিন্তাৰ বিষয় মাথো। বিবেকৰ দংশনত ক্ষতবিক্ষত হোৱা নাই কিয় দীপশঙ্কৰ বৰুৱাৰ হৃদয় ? আচৰিত ! সমাজে নীৰব দৰ্শক হৈ সকলো চাইহে আছে। এয়ে আমাৰ সমাজ।

...কিন্তু চৰম পৰাজয়। বেদনা আৰু ক্ষোভত আত্মদগ্ধ হৈ দীপশঙ্কৰ বৰুৱাৰ বিবাহিতা পত্নী সন্ধ্যাতবাই অতিবাহিত কৰিছিল, বহু বিনিদ্র বজনী অশ্রুলেখাৰ অব্যক্ত ভাষাৰে।

অকালতে বৃদ্ধা হৈ গ'ল সন্ধ্যাতবা। বেদনাক্লিষ্ট জীৱনৰ অশ্রু-সজল দুটি নয়নৰ স্বাক্ষৰ প্ৰতিদিনেই বৈ গৈছিল, সেমেকা পুৰতিৰ গাৰুটোৰ দাগবোৰত। হয়তো বহু বিনিদ্র বজনী পাৰ হৈছিল অশ্রুগাঁথাৰ অবুজ ভাষাৰে আৰু সেইয়া সহিব নোৱাৰিয়েই বহু উজাগৰী নিশা পাৰ কৰিছিল গায়ত্ৰীয়েও। বিগত যৌৱনৰ হৃদয় মন্দিৰৰ শেষ বন্তি গছিব শিখা নুমাও নুমাওকৈয়ো নুমাৰ নোখোজা, নিপ্ৰভ আলোকত আলোকিত হৈছিল হেৰোৱা জনৰ প্ৰতিমূৰ্তি আৰু তাৰেই উদ্দেশ্যে অনাবৃত কুসুম মঞ্জৰিৰ দৰেই অনাত্ৰাত দেহ আৰু মনেৰে কত শত বিনিদ্র বজনীৰ নীৰবতাৰ অন্তৰালত গায়ত্ৰীৰ বিগলিত দুটি নয়ন প্ৰান্তত নিজৰি পৰিছিল অশ্রুৰ অঞ্জলি।

জীৱন তৃষ্ণা

অমানিশাৰ একাৰ ৰাতি ; বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছাত্ৰীবাসৰ প্ৰত্যেক কক্ষই নীৰৱ হৈ পৰিছিল। দিনৰ কোলাহলমুখৰ ছোৱালীজাকৰ হাঁহিব লাশ্চ নিশাৰ বুকুত মাৰ গ'ল। হয়তো সকলোৱেই অসীম শান্তিত গুই পৰিছে। কিন্তু সেই তদ্ৰামগ্ন নীৰৱ ৰাতি জাগি আছিল মানসী। এই মাজ নিশাও তাইৰ হৃচকুত তদ্ৰাৰ অলসতা নামি অহা নাই, আচৰিত ! সন্মুখৰ কিতাপৰ পাতত দৃষ্টি ৰাখি তাই বহি আছিল। নিদ্ৰাবিহীন হৃচকুৰ ভাষাত মাথো বেদনাৰ প্ৰতিচ্ছবি। সেইয়া, তাইৰ হৃচকুৰ কোণত বিন্দু বিন্দু পানীৰ কণিকাবোৰ জিল-মিলাই উঠিছে। মানসীয়ে কান্দিছে। কিন্তু কিহৰ বেদনাত ? এই নীৰৱ ৰাতি, তাইক সান্ত্বনা দিবলৈ কাষত কোনো নাই। তাইৰ একে কোঠালিতে থকা অকণিমাই কাষৰ বিচনাখনত অসীম শান্তিত গুই আছে। এৰা সিহঁতৰ লগত মানসীৰ তুলনা কেনেকৈ হব ?

সন্মুখৰ টেবুলখনত ৰাশি ৰাশি অসংখ্য কিতাপ। মানসী ইংৰাজী বিভাগৰ প্ৰশিক্ষণ লবলৈ অহা শিক্ষাৰ্থী। কিতাপৰ মাজত মন সন্নিবিষ্ট কৰি তাই বাহ্যিক জগতখনৰ কথা পাহৰি গৈছে। জীৱনৰ ৩৮ টা বছৰ পাৰ হৈ যোৱাৰ পাছত এজনী নাবীৰ কামনা-বাসনাত উদ্ভাসিত হৈ উঠে এখন সুখৰ সংসাৰৰ প্ৰতিচ্ছবি। মানসীয়ে এই সকলোবোৰকেই পাইছিল ; আৰু পায়ো হেৰুৱালে তাই। জীৱনৰ বিয়লি বেলা শিক্ষাৰ্থী হৈ তাই আকৌ আহিছে—নতুন জীৱন আশ্বাদ লবলৈ। অকণি শান্তি বিচাৰি, এই বৃহৎ পৃথিৱীখনত তাই যে খুব ক্লান্ত.....।

পৰীক্ষা শেষ কৰি মানসী পুনৰ ঘৰলৈ আহিল ; আৰু সেই যন্ত্ৰ-চালিত জীৱনৰ অবিৰাম গতি পুনৰ প্ৰবাহিত হ'ল বৈচিত্ৰহীনভাৱে। মানসীৰ দেউতাক চন্দ্ৰকমল ছুৱাৰ কাহানিবাই মৃত্যু হৈছে ; মাক

যোগমায়া জৰা ব্যাধিগ্ৰস্ত হৈ কোনোমতে জীয়াই আছে। মানসীৰ ককায়েকহঁত চাকৰিৰ দায়িত্বত সদায় আঁতৰতেই থাকে। সেয়ে স্বামী গৃহৰ পৰা প্ৰত্যাহ্বান কৰাৰ পাছত এই ঘৰৰ নীৰৱতাৰ মাজত মানসীৰ মন উদাউল হৈ উঠিছিল। কিন্তু তাইৰ প্ৰতি ভগবানৰ শুভ দৃষ্টিৰ গুণতেই মৰ্ত্তেশ্বৰী স্কুল এখনত চাকৰিটো পোৱাৰ লগতে, ইংৰাজী বিষয়ৰ প্ৰশিক্ষণ লবলৈয়ো তাইৰ ভাগ্যত সুবিধা অৰূপ আহি পৰিল।

মানসীৰ জীৱনৰ ব্যস্ততামুখৰ এই দিন কেইটাৰ মাজতে আক এক অভাৱনীয় ঘটনাৰ সৃষ্টি হ'ল। সেইদিনা ৰাতি আঠ বজাত মানসীহঁতৰ ঘৰৰ সন্মুখৰ কলিং বেলটো বাজি উঠিছিল। মানসী ওলাই আহি দুৱাৰ খোলাৰ লগতে যাক দেখিলে, সেইজন ব্যক্তি যেন খুব চিনাকি। কিন্তু মানসীৰ এইয়া ভুল হোৱা নাইতো?

—“মানসী! মই ইন্দ্ৰনীল!”

—“ইন্দ্ৰনীল, তুমি?”

—“এবা মই। তোমাৰ কাষত ক্ষমা বিচাৰি আহিছো। নহলে....., নহলে যে চিৰদিন তুমি মোক অভিশাপ দি ৰবা।”

নীৰৱে আছিল মানসী। অতদিনৰ পাছত ইন্দ্ৰনীলে এইয়া কি কথাৰ অৱতাৰণা কৰিব আহিছে বাক? এইয়া তাইৰ বয়সৰ সীমা-বেথা কোন থিনিত সেইয়া ইন্দ্ৰনীলে উপলব্ধি কৰা নাই নেকি? ৰূপ যোৱন সকলো শেষ হৈ যোৱাৰ পাছত, এইয়া কি বিচাৰি আহিছে ইন্দ্ৰনীলে? এই অভিনয় আৰু কিয়?

—“মানসী!”

—“কোৱা!”

—“মই যে অনুতপ্ত; মই যে নিৰপায়। তুমি হয়তো জানা মোৰ সকলো কথা।”

এবা, মানসীয়ে সকলো জানে। তাইক অপেক্ষা কৰিবলৈ কৈ যোৱা ইন্দ্ৰনীলে কেনেকৈ বিলাতলৈ গৈ উচ্চ শিক্ষা সমাপ্ত কৰাৰ লগতে বিবাহ বান্ধোনত আৱদ্ধ হ'লগৈ, সেই কথাও জানে মানসীয়ে;

আক সেইকুৰা জুইৰ উত্তাপে তাইৰ অন্তৰাত্মা পুৰি যেন শেষ কৰি দিছিল। তথাপি অসীম ধৈৰ্য্যৰে তাই সকলো সহিছিল। অৱশেষত মাকৰ ইচ্ছা অনুযায়ী মানসীয়ে বিয়াত সন্মতি জনাইছিল। ইঞ্জিনিয়াৰ বিশ্বজিত মজুমদাৰ বৰুৱাৰ লগত এসপ্তাহৰ ভিতৰতে মানসীৰ বিয়াৰ আয়োজন কৰা হ'ল। সেইদিনা আছিল বহাগৰ শুক্লা চতুৰ্দশী। সহস্ৰ বিজুলী চাকিৰ তীব্ৰ পোহৰত মানসীহঁতৰ ঘৰখন বৰ্ণালী হৈ উঠিছিল। অসংখ্য মানুহৰ সমাগমত মানসীয়ে মাথো নিশ্চল প্ৰতিমূৰ্ত্তিৰ দৰে বহি আছিল। আনন্দ আৰু বেদনাৰ মাজত তাইৰ মন হৈ পৰিছিল ভাৱাক্ৰান্ত। বিবাহ লগৰ মাজ নিশা, দীঘল অৱগুণ্ঠনৰ অন্তৰালত তাইৰ জীৱনে জীয়াই থকাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি পাইছিল। তথাপি মনৰ গভীৰতাৰ অন্তৰালত কিহবাৰ দংশন খুব যেন অসহনীয় লাগিছিল। নাই, নাই তাই সুখী হব নোৱাৰে। সকলো পাহৰি মাকৰ কথাতেই সুখী হবলৈ যত্ন কৰিও, মানসীৰ মনৰ স্থিৰতা যেন বাৰে বাৰে ভাঙি গৈছিল।

বিয়াৰ দিন কেইটাৰ ভুলভুলীয়া পৰিবেশটো পাৰ হৈ যোৱাৰ লগে লগে মানসীৰ মন ব্যাকুল হৈ পৰিল। এইয়া তাই কি কৰিলে? পৰিবেশৰ লগত খাপ খুৱাব নোৱাৰি তাই ভাগৰি গ'ল। মানসীৰ উদাসীনতা লক্ষ্য কৰিয়ে বিশ্বজিতে এদিন বিৰক্তিৰ সূৰত কৈছিল:

—“মানসী!”

—“কি?”

—“মই বুজিছো, তুমি যেন সুখী হোৱা নাই।”

—“মানুহেতো জীৱনত কোনো দিনেই সুখী হব নোৱাৰে।”

—“তথাপি, মানুহেতো সুখ শান্তিৰ বাবেই ব্যাকুল হৈ ফুৰে।”

—“কিন্তু সেই সুখ শান্তিৰ উৎস যেতিয়া হেৰাই যায়.....”

—“বুজিছো, তোমাৰ আৰু কিবা কবলগীয়া আছে?”

—“আছে।”

সহজভাৱেই উত্তৰ দিছিল মানসীয়ে। অভিনয় কৰিব তাই নিবিচাৰে। সত্যক স্বীকাৰ কৰাত তাইৰ কোনো ভয় নাই। মানসীয়ে তাইৰ অতীত জীৱনৰ কথাবোৰ বৰ সহজভাৱেই কৈ গৈছিল।

সকলো শুনাৰ পাছতে। বিশ্বজিতৰ মুখমণ্ডলত কোনো প্ৰতিক্ৰিয়াৰ চিহ্ন দেখা নগ'ল।

—“মানসী ! তুমি যি বিচৰা মই তাকেই দিবলৈ সন্মত ;

তুমি যদি মুক্তি বিচৰা...।”

—“মানে ?”

—“মানে তুমি যদি চিৰদিনলৈ আঁতৰি যাব বিচৰা, তেতিয়াও মোৰ একো আপত্তি নাথাকিব।”

—“নাই, নালাগে। মোক আক একোকে নালাগে—লাগে মাথো এধানি আশ্ৰয়।”

—“ঠিক আছে, সেয়ে হব।”

বিশ্বজিতৰ এই ধীৰ গম্ভীৰ স্বভাৱৰ অন্তৰালত নিহিত মানৱতাৰ অনুপম ৰূপ দেখি মানসী স্তম্ভিত হৈছিল। এনে অসাধাৰণ ব্যক্তিত্বৰ কথা উপলব্ধি কৰি মানসীৰ মন তেওঁৰ প্ৰতি বিমোহিত হৈ পৰিছিল।

বিয়াৰ এমাহ পাছতেই ছুটীৰ দিনকেইটা শেষ হোৱাৰ লগে লগে মানসীৰ স্বামী বিশ্বজিত গ'লগৈ, তেওঁৰ কৰ্মস্থলি যোৰহাট নগৰলৈ। বিবাহিত জীৱনৰ প্ৰথম মাহটোত পত্নী আৰু বোৱাৰীৰ বাহ্যিক অভিনয় মানসীয়ে ঠিকেই কৰিছিল যদিও স্বামী আৰু পত্নীৰ মনৰ মাজত যিখন ব্যৱধানৰ প্ৰাচীৰ সৃষ্টি হৈছিল সেয়া একমাত্ৰ জানিছিল মানসী আৰু তেওঁৰ স্বামীয়েহে। দুয়ো দুয়োৰে পৰা সম্পূৰ্ণ আঁতৰে আঁতৰে অভিনয় কৰি গৈছিল নিৰ্বিকাৰভাৱে। বিশ্বজিত গলগৈ তথাপি মানসীৰ আগত তেওঁ একোকে নক'লে। মাজতে ছয়টা মাহ পাৰ হ'ল। দিনবোৰ পুৰণি হৈ অহাৰ লগে লগে শাহু, শাহুৰ, ননন্দ সকলোৰে মৰমবোৰো যেন নাইকীয়া হৈ আহিল মানসীৰ প্ৰতি। মানসীৰ কাম কাজত যেন কোনেও সন্দেহ হ'ব পৰা নাছিল, অথচ ঘৰখনৰ সজুটিৰ বাবেই তাই সকলো কৰিছিল। পলমকৈ হলেও মানসীয়ে বুজিলে, আশানুৰূপ যোঁতুক লগত আনিব নোৱাৰা

বাবেই তাইৰ প্ৰতি সেই অৱহেলা। মানসীৰ পিতৃ চন্দ্ৰকমল ছুৱাই একেবাহে তিনিজনী ছোৱালী বিয়া দিবলগীয়া হোৱাত, মানসীৰ বিয়াখন কোনো প্ৰকাৰেহে পাতিছিল। কিন্তু মানসীৰ শাহুৰেকহঁতে সেই কথা বুজিবলৈ চেষ্টাকে নকৰিলে; যাৰ ফলত মানসীয়ে অকাৰণে বহুত কথা শুনিবলগীয়া হৈছিল।

বিশ্বজিতে যেতিয়া ছমাহ পাছতো ঘৰলৈ নহা হ'ল, ঘৰখনৰ প্ৰত্যেকেই মানসীৰ অনুপস্থিতিৰ সুযোগ লৈ সময়ে সময়ে কিবা এক গভীৰ আলোচনাত ব্যস্ত হ'ল। কিহৰ দেই আলোচনা, মানসীৰ আৰু বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল। এদিন শাহুৰেকে মানসীক কটাক্ষ কৰিয়ে কৈছিল :

—“বোলো ল'ৰাই দেখোন বিয়াৰ পাছত ঘৰকে এৰিলে। বিয়া পাতিলো তাৰ সুখ হওক বুলি, কিন্তু সুখ আক নহ'ল।

বৰ অপৰাধী যেন অনুভৱ কৰিছিল মানসীয়ে। এদিন বাধ্য হৈয়ে তাই স্বামীৰ ওচৰলৈ বুলি যাত্ৰা কৰিলে। এইয়া সম্পূৰ্ণ ডেৰটা বছৰৰ অন্তত যোৰহাট নগৰত থকা তাইৰ স্বামীৰ ওচৰলৈ আগমন। বিশ্বজিত থকা ঘৰটোৰ বাৰান্দাত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে মানসীৰ বুকুখন যেন কিবা এক আশঙ্কাত কঁপি উঠিছিল। বিশ্বজিত ঘৰত নাছিল। কাম কৰা ল'ৰা অনন্তই আলহীৰ পৰিচয় জানি ভিতৰলৈকে লৈ গৈ চাহ জলপানৰ দিহা কৰিলে। এখন সুন্দৰ ঘৰ, কিন্তু যত্নৰ অভাৱত চাৰিওফালে এক বিশৃঙ্খল পৰিবেশ।

এটা সময়ত বিশ্বজিত আহি ওলাল। মানসী আৰু ভায়েক অভিজিতক দেখি তেওঁৰ মন প্ৰসন্ন হ'ল। বিশ্বজিতৰ কথা-বাৰ্তা আৰু ব্যৱহাৰত আন্তৰিকতাৰ পৰিচয় পাই মানসীৰ মনে কিছু সকাহ পালে, কিন্তু বিশ্বজিতৰ বয়স যেন বহুত আগুৱাই গ'ল। চুলিৰ সেই ক'লা বৰণটো ভেনেহলে সঁচা নাছিল নেকি ? এৰা, তাই ঠিকেই শুনিছিল, বিশ্বজিতে হেনো বহু বয়স হোৱাতহে বিয়া পাতিলে। অথচ মানসীৰ ৰূপ যোঁৱন সকলো অতুলনীয় হৈয়ে আছে।

এইজন বিশ্বজিত মজুমদার বকরাক মানসীৰ আজি খুব অচিনাকি অচিনাকি লাগিল। মানসীয়ে ভাবে এইজন ব্যক্তিৰ লগত তাইৰ মনৰ মিল কাহানিবা হব পাৰিব জানো? তথাপি পৰিবেশৰ বাধ্য-বাধকতাত মনে নিবিচৰা বহুত কাৰ্য্যই তাই কৰিবলগীয়া হ'ল।

বিয়াৰ পাছত ইমানদিন বিশ্বজিতে নীৰৱে থকাৰ অৰ্থ মানসীয়ে বুজিলে আৰু এতিয়া মানসীৰ উপস্থিতিতো তেওঁৰ সেই নিৰ্বিকাৰ ভাৱৰ পৰিৱৰ্তন নহ'ল। মুখত অবিৰাম বিৰক্তিৰ ভাব দেখি ধাৰণা হয়, তেওঁ কিবা এক বেদনাত ত্ৰিয়মান। বিবাহিতা পত্নী, ঘৰ-সংসাৰ— এই সকলোবোৰেই তেওঁৰ বাবে অৰ্থহীন। জীয়াই থাকিবলৈ এই সংসাৰত ক্ষণস্থায়ী অনন্দই যথেষ্ট। বিশ্বজিতৰ ডায়েৰিৰ পাত লুটিয়াই অৱশেষত মানসীয়েও সকলো বুজিছিল। সুৰাৰ পাত্ৰত মুখ দি, বিশ্বজিতে জীৱনক ধ্বংসৰ পথলৈকে আগবঢ়াই নিছিল ইচ্ছাকৃতভাৱে আৰু সেইকথা স্বীকাৰোক্তি স্বৰূপে লিখা আছিল তেওঁৰ ডায়েৰিৰ পাতত। মানসীৰ প্ৰথম দৃষ্টিত ধৰা দিয়া সেইজন ধীৰ গম্ভীৰ, শান্ত, সুন্দৰ বিশ্বজিত আজি একমাত্ৰ তাইৰ বাবেই ধ্বংসমুখী হ'ল। কি আৱশ্যক আছিল তাইৰ, অতীতৰ কথা কৈ তাইৰ স্বামীৰ অন্তৰ দংশন কৰিবলৈ। হাজাৰ হলেও তাই নাৰী, সমাজে তাইৰ বাবে যি ব্যৱস্থা কৰিছে, তাৰ কাষত তাই নতশিৰ হবই লাগিব। মানসীৰ নাৰী হৃদয়ত বিবেকৰ দংশন প্ৰকট হৈ উঠিল। ইমান দিন পাৰ হৈ যোৱাতো তাই এটি শিশুৰ মাতৃ হব নোৱাৰিলে। এটি শিশু এপাহি সদ্য প্ৰসূতিত কুসুম। তাইৰ উদাসীন স্বামীক ঘৰৰ চাৰিবেৰৰ মাজত বান্ধি ৰাখিবলৈ সেই শিশুটিয়েই যথেষ্ট নহ'লহেতেন জানো? অভিমানেৰে ভৰা এখন গধুৰ অন্তৰ লৈ মানসী জীয়াই থাকিল।

সেইদিনা নিশা এক বজালৈকে বিশ্বজিত ঘৰলৈ উভতি অহা নাছিল। মানসী গুই পৰিছিল, তাইৰ কক্ষৰ দুৱাৰ বন্ধ কৰি।

বহুতো উজাগৰী নিশা তাই এইদৰেই পাৰ কৰি দিছিল। জীৱনটো যে অভিনয় হ'ল, আৰু এই অভিনয় কিমান দিন কৰিব মানসীয়ে? ছশ্চিন্তাৰ মাজত মানসীয়ে তদ্ভালস চকুযুৰি মুদিছিল মাত্ৰ, সেই ক্ষণতে দুৱাৰত সজোৰে শব্দ হ'ল। দুৱাৰখন খুলি দিয়াৰ লগে লগেই বিশ্বজিত সোমাই আহিছিল উশৃঙ্খল ভাৱে, অৱশ্যে এইয়া মানসীৰ বাবে দেখি দেখি সহজ হৈ গৈছিল।

—“মানসী!”

—“কি?”

—“তুমি গুচি যোৱা।” বিশ্বজিতে বক্তিম চকুযোৰ মানসীৰ চকুৰ ওপৰত থৈ ভীষণভাৱে গৰ্জি উঠিছিল:

—“তুমি! তুমি এতিয়াই গুচি যোৱা। তুমি মোৰ জীৱন শেষ কৰি দিলা। তোমাৰ কাৰণেই মই মদ খাবলৈ লৈছো, আৰু খাম, নহলে মই কেনেকৈ জীয়াই থাকিম?”

বিচনাখনত বাগৰি পৰিছিল বিশ্বজিত। সুৰাৰ বাগীত নিজকে সংযত কৰাৰ শক্তি হেৰাই গৈছিল তেওঁৰ। মানসী লৰি আহিছিল নিজৰ কক্ষৰ অভিমুখে। বিচনাখনত বাগৰি গাৰত মুখ গুজি তাই সশব্দে কান্দি উঠিছিল। তাইৰ ধ্বংসমুখী স্বামীক তাই কিদৰে সুপথে আনিব। কামৰ পৰা বাহিৰে বাহিৰে ক্লাবলৈ গৈ এটা অসংযত অচেতন মনলৈ প্ৰায়েই ছপৰ নিশা বিশ্বজিত উলটি আহে; আৰু সদায় তাকেই দেখি দেখি মানসীৰ ধৈৰ্য্যৰ বান্ধোন শিথিল হৈ গৈছে।

পিছদিনা স্বামীৰ সৈতে তাইৰ আৰু দৃষ্টিৰ বিনিময় নহ'ল। আগদিনাৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে বিশ্বজিত যে ভীষণ লজ্জিত। দহ বজাত তেওঁ নিৰ্বিকাৰ ভাবে কামলৈ গ'ল। বহু ভাবি গুনি মানসীয়ে এটুকুৰা কাগজ লৈ লিখিলে মাত্ৰ এবাৰ কথা— “মই আহিলো, মোৰ অবিহনে আপুনি নিশ্চয় সুখী হব।”

ইতি—

আপোনাৰ ‘মহু’

কাগজখিলা টেবুলৰ সোঁমাজত থৈ প্ৰেচাৰটো এটা কোনত হেঁচি দিলে। অজানিতেই তাইৰ অন্তৰৰ পৰা এটি হুমুনিয়াহ ওলাই আহিল। এইয়া তাইৰ মানসীক শক্তিৰ শেষ পৰীক্ষা দেখুৱাই স্বামীৰ অজ্ঞাতেই তাই গুচি যাব চিৰদিনৰ বাবে। তাইৰ অবিহনে এইখন ঘৰৰ একো ক্ষতি নহয়। হয়তো নতুন গৃহিনী আহিব! কাৰোবাৰ হাতৰ লাহী পৰশত এইখন ঘৰ আকৌ সুন্দৰ হৈ উঠিব! বিশ্বজিত হয়তো সুখী হব! এৰা যাওক, এইবোৰ ভাবি আক লাভ নাই।

বাহিৰত বিজ্ঞাৰ হৰ্ণ বাজি উঠিছিল। কামকৰা ল'ৰা অনন্তই ট্ৰাকটো তুলি দিলে বিজ্ঞাত। চকুপানী মচি মানসী বিজ্ঞাত উঠিল। লাহে লাহে বাজপথৰ বুকুত বিজ্ঞাখন অদৃশ্য হৈ গ'ল। অনন্তই চাই ব'ল নীৰৱে। ঘৰখনৰ পৰিবেশটো সি ভালদৰেই জানে। বাইদেউ গৰাকী সঁচাকৈয়ে ভাল মানুহ, কিন্তু আজি কিয় এইদৰে গুচি গ'ল? এৰা, ডাঙৰ মানুহৰ এইবোৰ খামখেয়ালী ভাৱ সিনো কেনেকৈ জানিব?

সেইদিনা হঠাতে মানসী আহি ওলোৱাত মাক অতিশয় আচৰিত হ'ল:

—“মানু! তই অকলে আহিলি যে?”

মানসীৰ ওঁঠত মাথো এটি বেদনাৰ হাঁহি। কি উত্তৰ দিব তাই? তথাপি তাই কলে:

—“মা! অকলে নাহিলে লগত আহিবলৈ আক কোন আছে? ছুদিনীয়া সংসাৰত কোনো কাৰো নহয় মা।”

দিনবোৰ পাৰ হৈ যোৱাৰ লগে লগে সকলো কথাই স্পষ্ট হ'ল। ঘৰখনৰ সকলোৰেই বুজালে তাইক, তথাপি মানসী নীৰৱ। সমাজৰ চকুতো তাই বহুত হীন হৈ গ'ল। বহুতৰেই বাক্যবানত মানসীৰ অন্তৰাত্মা ব্যাকুল হ'ল। ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই কান্দি কান্দি তাই এদিন মাকক কৈছিল:

—“মা! এইখন ঘৰত শান্তি বিচাৰি অহাত মোৰ ভুল হৈ গ'ল। মোক অলপ শান্তিৰে জীয়াই থাকিব দিয়া।

সেইদিনা মানসীৰ কথাত মাকেও কান্দিলে। ইমান আদৰৰ মানুজনীৰ এনে অৱস্থা মাকে কেনেকৈ সহিব পাৰে বাক? ঘৰখনৰ পৰিস্থিতিৰ লগত খাপ খুৱাব নোৱাৰি মানসী গুচি আহিছিল তিনিমাইল আঁতৰত থকা মণ্টেশ্বৰী স্কুল এখনত কাম কৰিবলৈ; লগতে ইংৰাজী বিষয়ৰ প্ৰশিক্ষণটো লবলৈয়ো তাই নিজেই আগ-বাঢ়িছিল যদিও কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত সেইয়া সম্ভৱ নহ'ল। পৰিবেশ আৰু পৰিস্থিতি কোনোটোৱে মানসীৰ বাবে উপযোগী নহ'ল। দিশহাৰা জীৱনটোক সুপথে পৰিচালিত কৰাৰ বাবেই মানসীয়ে পুনৰ আৰাধনা বাইদেউৰ কাষ চাপিলহি।

—“বাইদেউ!”

—“অ মানসী! তুমি!! স্নেহমিশ্ৰিত চাৰনিৰে আৰাধনা বাইদেৱে মানসীৰ মুখলৈ চাই বৈছিল।

প্ৰাগজ্যোতিষ ছোৱালী হাইস্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষয়িত্ৰী আছিল আৰাধনা দেৱী। এই গৰাকী বাইদেউৰ ছাত্ৰী হৈয়ে মানসীয়ে এদিন প্ৰথম বিভাগত প্ৰৱেশিকাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। সুখ্যাতিৰে বি-এ পাছ কৰাৰ পাছত প্ৰাগজ্যোতিষ ছোৱালী হাইস্কুলতেই মানসীয়ে শিক্ষয়িত্ৰীৰ কামো কৰিছিল। বিয়াৰ পাছত বাইদেউৰ পদধূলি গ্ৰহণ কৰি বিদায় লব আহোতে আৰাধনা বাইদেৱে কৈছিল:

—“মানসী! তুমি চাকৰি এৰি নিদিবা।”

—“ময়ো তাকেই ভাবিছো বাইদেউ!”

—“আমি সদায় আত্মনিৰ্ভৰশীল হব লাগে।”

বয়সৰ গভীৰতাত অভিজ্ঞ আৰাধনা বাইদেউৰ প্ৰতিটো কথাৰ গুৰুত্ব মানসীয়ে ভালদৰেই উপলব্ধি কৰিছিল। বাইদেউৰ নিৰ্দেশমতেই দীঘলীয়া ছুটি লৈছিল মানসীয়ে আৰু সেই আশাতেই মানসীয়ে পুনৰ আৰাধনা বাইদেউৰ কাষ চাপিলহি। অৱশেষত সেইখন স্কুলতেই মানসী পুনৰ নিয়োজিত হ'ল।

মৰহা অতীত আৰু এটা জীৱন্ত বাস্তৱ ! ব্যৰ্থতাভৰা কৰুণতাসনা ইতিহাসৰ পাত লুটিয়াই চোৱাৰ অৱকাশ মানসীৰ বাবে দিনে দিনে যেন হেৰাই গ'ল। কৰ্মব্যস্ত জীৱনৰ আৰু কেইবাটাও বছৰ পাৰ হৈ যোৱাৰ শেষত আৰাধনা বাইদেউৰ উৎসাহতে ইংৰাজী বিষয়ত প্ৰশিক্ষণ লৈ মানসীয়ে ঘৰলৈ উভতিল। মানসীৰ এই ব্যস্ততাসুখৰ দিনবোৰৰ মাজতেই হঠাৎ এদিন আবিৰ্ভাৱ হৈছিল ইন্দ্ৰনীল গোস্বামী।

“.....তোমাৰ কাষত ক্ষমা বিচাৰি আহিছো, মানসী ! নহলে... নহলে যে চিৰদিন তুমি মোক অভিশাপ দি থাকিবা।”

কল্পনা জগতৰ পৰা মানসীৰ মন উলটি আহিছিল বাস্তৱলৈ। মানসীৰ সন্মুখত এইয়া তাহানিৰ সহপাঠী বন্ধু ইন্দ্ৰনীল গোস্বামী। এইয়া মৰহা অতীতৰ বুকুত হেৰাই যোৱা স্মৃতি নহয়, এইয়া যে জীৱন্ত বাস্তৱ।

—“মানসী !”

—“কি ?”

—“মই পুনৰ যামগৈ বিদেশলৈকে, কাৰণ ইয়াত মোৰ বাবে মৰম স্নেহৰ সকলো উৎস হেৰাই গৈছে। মোৰ একমাত্ৰ সন্তান এনি। ভাবিছিলো, এনিৰ প্ৰতি মোৰ আন্তৰিকতাৰ অভাৱ নহ'ব ; কিন্তু মোৰ ভুল হৈ গৈছে। মই যে হতাশ হৈ গৈছো।”

—“এনি ! এনি তোমাৰ... ?”

—“এৰা, এনি মোৰ একমাত্ৰ সন্তান।”

—“এনিৰ বয়স ?”

—“বয়স মাত্ৰ চাৰি বছৰ।”

ইন্দ্ৰনীলৰ পত্নীয়ে আত্মহত্যা কৰা কথাটো কাহানিবাই শুনিছিল মানসীয়ে। সেয়ে এনিৰ মাতৃৰ কথা সুধি ইন্দ্ৰনীলৰ মনত আঘাত দিয়াৰ পৰা মানসী বিৰত থাকিল। মুহূৰ্ত্তৰ বাবে কিবা এটা চিন্তাত মানসী আনমনা হৈ ব'ল।

—“ইন্দ্ৰনীল ! তুমি যদি মোক বিশ্বাস কৰা...।”

—“মানসী !”

—“এনিক মোৰ কাষতে থৈ যাব পাৰা। এনিৰ দায়িত্ব লবলৈ মই প্ৰস্তুত আছো।”

—“কিন্তু কেনেকৈ ? তোমাৰ প্ৰতি মই যি বিশ্বাসঘাটকতা কৰিলো তাৰ প্ৰতিদান...।”

—“ভয় নাই, ইন্দ্ৰনীল ! মানসী ইমান নিৰ্দয় নহয়, তোমাৰ বিশ্বাসঘাটকতাৰ প্ৰতিদান প্ৰতিশোধেৰে নলওঁ ; তুমি মাথোঁ বিশ্বাস কৰিবা মোক।”

মানসীৰ উদাৰ দৃষ্টি বাগৰি গৈছিল দূৰ দিগন্তৰ বিশালতালৈ। তাহানিৰ সহপাঠী বন্ধু ইন্দ্ৰনীল গোস্বামীৰ লগত মানসীৰ পৰিচয় সম্বন্ধে অতিৰঞ্জিত বিশ্লেষণ দিবলগীয়া একো নাছিল। শিক্ষা সংক্ৰান্ত বিষয়লৈয়ে দুয়োৰো মাজত সম্বন্ধ। বি-এছ-চি পাছ কৰাৰ পাছত ইন্দ্ৰনীলে চিকিৎসা বিজ্ঞানৰ শিক্ষা লবলৈ কলিকতালৈ যাত্ৰা কৰিলে, তাৰ পাছত সূদূৰ বিলাতলৈকো উচ্চ শিক্ষার্থে ইন্দ্ৰনীল যাবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। সেয়ে যোৱাৰ আগমুহূৰ্ত্তত ইন্দ্ৰনীলে মানসীলৈ লিখিছিল—‘কৰ্ত্তব্যৰ দায়িত্বত মই বহু দূৰলৈ ওলালো। বহুদিন দেখা নাই তোমাক ; কিন্তু নীৰৱতাৰ অন্তৰালত মাথোঁ তোমাৰ কথা কেই ভাবো। শেষত মোৰ অনুৰোধ,—মোৰ বাবে অপেক্ষা কৰি তুমি যেন ভাগৰি নপৰা...।’ চিঠিৰ মাজত আৰু বহুত কথাই আছিল, যিবোৰ কথাই মানসীক বাস্তৱৰ পৰা আঁতৰাই নি কল্পনা ৰাজ্যত উটুৱাই দিছিল। সাত সমুদ্ৰ তেৰ নদীৰ সিপাৰে থকা মনৰ মানুহজনৰ চিন্তাত মানসী ব্যাকুল হৈছিল।

অৱশেষত মাকে সকলো বুজি তাইক সান্ত্বনা দিছিল ; “মানু ! ইন্দ্ৰনীলৰ বাবে তই আশা কৰি থাকিব নালাগে। তইতো জান ইন্দ্ৰনীলহঁতৰ ঘৰখনৰ কথা। জাতে-কুলে, মানে-সন্মানে আমাতকৈ তেওঁলোক বহু ওপৰত।”

মাকৰ কথাবোৰ মানসীয়ে বুজিও নুবুজাৰ দৰে এটি চিন্তাতে
 বন্দুকল হৈ পৰিছিল।.....সেইয়া আছিল বহুদিনৰ কথা। সেইজন
 ইন্দ্ৰনীলই আজি তাইৰ ওচৰত ক্ষমা বিচাৰি আহিছে। অথচ
 ইন্দ্ৰনীলৰ বাবেই মানসীয়ে সকলো হেৰুৱালে; আনকি নিজৰ
 স্বামীকো তাই পৰিত্যাগ কৰি ধ্বংসৰ মুখলৈ আগবঢ়াই আঁতৰি
 আহিল; আৰু সকলো হেৰুৱাই শেষ পৰ্য্যন্ত মানসীয়ে তাইৰ
 জীৱন আত্মতা দিব একমাত্ৰ ইন্দ্ৰনীলৰ সন্তুষ্টিৰ বাবেই। উদাৰ
 হৃদয়ৰ অৱদানেৰে এনিক তাই মানুহ কৰি গঢ়িব। বিগত জীৱনৰ
 এটি সন্তানৰ অভাৱক পূৰাই দিবলৈ এনিৰ কিশোৰ-কোমল মনৰ
 সানিধ্য মানসীৰ বাবে খুবেই বাঞ্ছনীয় হৈ পৰিল। মাকে কোৱা
 কথা এষাৰ তাইৰ মনত পৰিছিল, “জাতে-কুলে, মানে-সন্মানে
 ইন্দ্ৰনীলৰ ঘৰখন আমাতকৈ বহু ওপৰত।” কিন্তু মানসীৰ দৃষ্টিভঙ্গীত
 জাত-কুল, মান-সন্মানৰ যে কোনো পাৰ্থক্যই থাকিব নোৱাৰে,
 সেইয়া অইনে নুবুজিলেও মানসীয়ে বুজে। সেয়েহে আত্মসংযমৰ
 প্ৰতিমূৰ্ত্তি স্বৰূপে লোকৰ সুখৰ বাবেই তাই চিৰদিন ত্যাগ স্বীকাৰ
 কৰি যাব আৰু সেয়ে হব মানসীৰ জীৱনৰ চৰম সাৰ্থকতা।

প্ৰত্যাবৰ্ত্তন

এখন চিঠি! সম্পূৰ্ণ অচিনাকি হস্তাক্ষৰ! ক’লা ফ্ৰেমৰ চচ্মা-
 যোৰৰ অন্তৰ্নিহিত শক্তিখিনি প্ৰয়োগ কৰি দেৱজিত চলিহাই নিৰী-
 ক্ষণ কৰিছিল সেই চিঠি। এক অসীম কৃতজ্ঞতাপূৰ্ণ অভিনন্দন।
 “..... এইবাৰ অৰুণমণিয়ে সুখ্যাতিৰে হাইস্কুল লিভিং পৰী-
 ক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ’ল। এইয়া আপোনাৰ মহৎ উপকাৰৰ সুফল।
 অৰুণ মানুহ হব, কাৰণ সি সুপথে উলটি আহিছে আৰু সেই পথৰ
 নিৰ্দেশ দিছিল আপুনি.....।”

চিঠিখন পঢ়াৰ লগে লগে দেৱজিত চলিহাৰ মনৰ দাপোনত
 প্ৰতিবিস্মিত হ’ল এখনি জীৱন্ত চিত্ৰ। দহ-বাৰ বছৰীয়া সপ্তম
 মান শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ অৰুণমণি। চঞ্চল হৃদয়ত তীক্ষ্ণ দৃষ্টিৰে সেই মৰম
 লগা ল’ৰাজন। দেৱজিত চলিহাৰ জীৱনৰ লগত জড়িত বিগত
 দিনৰ এক বাস্তৱ কাহিনী.....।

—“চাৰ!”

—“অ’ চৌধুৰী।”

—“চাৰ! সপ্তম মানত পঢ়া অৰুণমণি নামৰ ছাত্ৰজনক অনতি-
 পলমে স্কুলৰ পৰা বহিস্কাৰ কৰিব লাগে।”

এইয়া আছিল শিক্ষক প্ৰণৱ চৌধুৰীৰ অভিযোগ। বাণীমন্দিৰ
 বিদ্যালয়ৰ প্ৰধান শিক্ষক দেৱজিত চলিহাই মাথো প্ৰশ্নসূচক দৃষ্টিৰে
 প্ৰণৱ চৌধুৰী নামৰ উচ্চ শিক্ষিত ডেকা শিক্ষক জনৰ মুখলৈ চাই-
 ছিল। চৌধুৰীৰ মুখত দৃঢ়তাৰ কঠোৰ ভাৱ।

—“চাৰ! অৰুণমণিৰ উৎপাতত ছাত্ৰবোৰ অতীৰ্ষ হৈ পৰিছে।
 সোনকালে কিবা এটা ব্যৱস্থা লব লাগে চাৰ!”

অৰুণমণিৰ বিৰুদ্ধে ইতিমধ্যে বহুত অভিযোগেই প্ৰণৱ চৌধু-
 ৰীয়ে প্ৰধান শিক্ষকক জনাই আছিল। অৱশ্যে অইন শিক্ষক

সকলো এই বিষয়ে উদাসীন নাছিল। এটাৰ পিছত আনটো অভিযোগ পাই স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক দেৱজিত চলিহা অভীষ্ট হৈ এদিন অকণমণিক মাতি আনিছিল তেওঁৰ কাৰ্য্যালয়ৰ কক্ষলৈ।

—“অকণমণি!”

প্ৰধান শিক্ষক দেৱজিত চলিহাৰ গুৰু-গন্তীৰ কণ্ঠস্বৰ নীৰৱ কক্ষৰ দেৱালত প্ৰতিধ্বনিত হ’ল। নীৰৱে আছিল অকণমণি। তাৰ গুৰুচুলি মলিয়ণ পোছাক আৰু বেদনাক্লিষ্ট দুটি নয়নৰ চাৰনিয়ে যেন এক গোপন কথাৰ সন্ধান দিলে দেৱজিত চলিহাক।

উচ্চ পদস্থ চৰকাৰী বিষয়া প্ৰশান্ত বৰুৱাৰ ল’ৰা অকণমণিৰ অভাৱ! অভাৱ কিহৰ? এইয়া হ’ল দেৱজিত চলিহাৰ চিন্তাৰ বিষয়। কবি সাহিত্যিক দেৱজিত চলিহাৰ মনৰ দিগন্তত চিন্তাৰ এক বহস্যই পাকঘূৰণি খালে। সেইদিনা অকণমণিৰ কোনো শাস্তিয়ে নহ’ল, অকণমণিক বিদায় দিলে। শিক্ষক প্ৰণৱ চৌধুৰী এইবাৰ বাককৈয়ে অধৈৰ্য্য হ’ল, কাৰণ অকণমণিৰ দৰে উদগু ছাত্ৰ এজনক দমন কৰিব নোৱাৰা প্ৰাচীন শিক্ষকৰ দুৰ্বলতাপ্ৰাচীনিক তেওঁ কোনোমতেই সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। মনে মনে প্ৰণৱ চৌধুৰী জ্বলি উঠিল।

কিন্তু ..... দেৱজিত চলিহাৰ মহৎ হৃদয়ৰ অহৰহ বিবেক—
দংশন **কোনেও যে অনুভৱ** নকৰে, কৰে মাথো দেৱজিত চলিহাই নিজে। সুদীৰ্ঘ বছৰৰ যুগসঞ্চিত অভিজ্ঞতাৰ অন্তৰালত দেৱজিত চলিহাই মাথো শিক্ষকতাৰ সাৰ্থক ৰূপটোকে চিনি পাইছিল। শিক্ষকতাৰ মহৎ আদৰ্শৰ মাজত কিশোৰ কোমাল ছাত্ৰৰ ওপৰত অত্যাচাৰ চলোৱা কথা তেওঁ কোনো দিনেই কল্পনা কৰা নাছিল। সেয়ে মৰম স্নেহে আদ্ৰ কৰা অন্তৰৰ আদৰ্শবান শিক্ষক দেৱজিত চলিহাই অকণমণিৰ দৰে ফুলকুমলীয়া ছাত্ৰ এজনক শাস্তি দিয়া কথাটো ভাবিব নোৱাৰে।

দেৱজিত চলিহা নিজেই গৈছিল প্ৰশান্ত বৰুৱাৰ ঘৰলৈ। এখন

আভিজাত্যপূৰ্ণ সুন্দৰ ঘৰ। সুখ শান্তি আৰু সুন্দৰতাৰ প্ৰতিচ্ছবি হৈ সেইখন ঘৰ প্ৰত্যেকটো বস্তুৱেই ৰূপায়িত হৈছিল। কিন্তু কিহৰ অভাৱত অকণমণিয়ে শ্ৰেণীৰ ল’ৰাৰ পৰা পইচা চুৰি কৰে? কিহৰ অভাৱত সি বিপথগামী।

প্ৰশান্ত বৰুৱাৰ অনুপস্থিতিত ওলাই আহিছিল এগৰাকী নাৰী।
কিন্তু ..... এইয়া জানো অকণমণিৰ মাক?

—“অ’ আপুনি আহিল ভালেই হ’ল। আপুনি হয়তো অকণৰ কথাকেই ক’বলৈ আহিছে! অকণৰ কাৰণে ঘৰখনৰ মান সন্মান সকলো গ’ল।”

—“এবা, আগতে ছাত্ৰজন ভালেই আছিল, কিন্তু অলপ দিনৰ পৰা .....।”

চলিহাৰ মুখৰ কথা শেষ নোহওঁতেই ভদ্ৰ মহিলাই উত্তৰ দিছিল:

—“সকলো দেউতাকৰ দোষ, ল’ৰাক অতিৰিক্ত মৰম কৰিলে লাই পাই নষ্ট হবই।”

খন্তেক পাছতেই প্ৰশান্ত বৰুৱা সোমাই আহিল। ডুইং কমত শিক্ষক দেৱজিত চলিহাক দেখি সন্তোষে আদৰ সন্তাষণ জনাই ক্লান্তভাৱে চোকাখনত বহি পৰিল আৰু দেৱালৰ চুক এটাত আঁৰি থোৱা অকণমণিৰ মাকৰ ছবিখন দেখুৱাই বেদনাত কণ্ঠেৰে তেওঁ কৈছিল:

—“মহামায়াৰ মৃত্যুৰ পাছত অকণমণিৰ সকলো দায়িত্ব সুপ্ৰভাৰ হাতত অৰ্পণ কৰি মই নিশ্চিন্ত আছিলো। কিন্তু ..... কিন্তু ..... আজি তাৰ কাৰণেই মোৰ গভীৰ চিন্তা।”

অকণমণিৰ দেউতাকৰ পৰাই দেৱজিত চলিহাই ঘৰখনৰ পৰি-
টোৰ কথা ভালদৰেই হৃদয়ঙ্গম কৰিছিল। অকণমণিৰ মাক ঢুকো-
ৱাৰ পাছত ছয়টা বছৰ পাৰ হ’ল; এতিয়া মাহীমাক সুপ্ৰভাৰ অথও
প্ৰতাপত অকণমণি নিষ্ঠুৰ হ’ল, মৰমৰ বায়েক মিনাকীও বিয়াৰ
পিছত তাক এৰি লক্ষীমপুৰলৈ গুচি গ’ল।

অকণমণিৰ কিশোৰ কোমল হৃদয়ত কিহৰ সংঘাট ! কিহৰ বিক্ষোভত সি আজি উদগ ? এই কথা দেৱজিত চলিহাই ভালদৰেই অনুভৱ কৰিলে ! অৱশেষত দুবছৰ সপ্তম মান শ্ৰেণীৰ পৰীক্ষাত অকৃতকাৰ্য্য হোৱাৰ ফলত তাৰ নাম কটা গ'ল। প্ৰশান্ত বৰুৱা নিকপায় হৈছিল ; তেওঁৰ যে সকলো চেষ্টা ব্যৰ্থ হৈ গৈছে। সেয়ে প্ৰধান শিক্ষক দেৱজিত চলিহাৰ ওচৰত তেওঁ বিচাৰি আহিছিল কিবা এক উপায়। কিন্তু কি উপায় দিব দেৱজিত চলিহাই.... ?

অৱশেষত অকণমণিক নিৰ্বাসন দিয়া হ'ল চিলঙলৈ। হোষ্টেলৰ কঠোৰ ব্যৱস্থাত ৰাখি অকণক পুনৰ গঢ় দিয়াৰ ব্যৰ্থ প্ৰচেষ্টা চলালে অকণৰ দেউতাক প্ৰশান্ত বৰুৱাই—গুৱাহাটীত থকা তাৰ কুসঙ্গ বিলাকৰ পৰা তাক আঁতৰাই ৰখাই আছিল তেওঁৰ উদ্দেশ্য। প্ৰশান্ত বৰুৱাই এইবাৰ যেন স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলালে। কিন্তু ছয়টা মাহ পাৰ নোহওঁতেই অকণমণি পুনৰ ঘৰলৈ উলটি আহিল।—হোষ্টেলৰ শান্তিপূৰ্ণ পৰিবেশৰ আইন শৃঙ্খলা ভঙ্গ কৰা কাৰণে তাক বহিষ্কাৰ কৰা হৈছিল। অকণমণিৰ এই অধোপতনমুখী অৱস্থা দেখি পিতৃ প্ৰশান্ত বৰুৱাৰ হৃদয় যিদৰে কান্দি উঠিছিল, সেইদৰেই চিন্তা-বিস্তৰিত হৈছিল শুভাকাঙ্ক্ষী শিক্ষক দেৱজিত চলিহা। কাৰণ প্ৰকৃত শিক্ষকৰ চিন্তা মাথো ছাত্ৰৰ জীৱন গঢ়া। সুগভীৰ চিন্তাসাগৰত ডুব গৈ তেওঁ এটাই মাত্ৰ উপায় লাভ কৰিছিল আৰু সেই উপায় তেওঁ দিছিল বিপদগ্ৰস্ত পিতৃ প্ৰশান্ত বৰুৱাক।

—“বৰুৱা !”

—“ক'ওক চলিহা ! মই যে নিকপায় হৈ পৰিছোঁ।”

—“আপুনি এটা কাম কৰক। অকণক বায়েক মিনাকীৰ কাষলৈকে পঠাই দিয়ক।”

—“কিন্তু সেই কাম মই কেনেকৈ কৰিম ? অৱশেষত মোৰ ছোৱালীজনীৰ সংসাৰখনত অশান্তিত সৃষ্টি কৰিবলৈ মই অকণক কেনেকৈ পঠাম চলিহা ?”

—“এবা, অশান্তিৰ মাজতেই শান্তিৰ অৱতাৰণা কেনেকৈ হয়, তাকেই ভাবিছোঁ মই। মাতৃৰ মৰমৰ অবিহনত বায়েক মিনাকীৰ মৰমে অকণক হয়তো শৃঙ্খলিত কৰিব। ভাই-ভনীৰ মৰমৰ যি পৱিত্ৰ নিদৰ্শন সেইয়া অতুলনীয়।”

—“চলিহা !”

বিস্ময়ৰ চাৱনিৰে চাইছিল বৰুৱাই চলিহাৰ চিন্তাযুক্ত মুখখনলৈ।

—“মাতৃহাৰা অকণক হয়তো গঢ়িব পাৰিব একমাত্ৰ তাৰ বায়েক মিনাকীয়ে। এই পৃথিবীত ভাতৃ আৰু ভগ্নীৰ প্ৰেমেৰেই সকলোৰে অন্তৰ জয় কৰি শান্তিৰ নীৰ ৰচনা কৰিব পাৰিব।”

—“এবা !”

অৱশেষত বৰুৱাই সন্মতি জনালে। সেয়ে শেষ সিদ্ধান্ত।

সম্পূৰ্ণ পাঁচটা বছৰৰ অন্তত অকণমণিয়ে হাইস্কুল লিভিং পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ খবৰ জনাই কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিছে অকণৰ বায়েক মিনাকীয়ে। দেৱজিত চলিহাই শিক্ষকতাৰ সাৰ্থক ৰূপ যেন নিজেই হৃদয়ঙ্গম কৰিলে। অৱশেষত তেওঁৰ কল্পনা বাস্তৱত পৰিণত হ'ল। চলিহাই ভবাৰ দৰেই বায়েক মিনাকীয়ে অকণমণিৰ কিশোৰ কোমল মনৰ গতিত অসীম প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

মৰম-স্নেহ, সুখ-শান্তি যি গৃহত নাই, সেই গৃহৰ উশৃঙ্খলতাৰ মাজত শিক্ষা-সংস্কৃতিৰ বিকাশ কাহানিও হব নোৱাৰে। বায়েক মিনাকীৰ মৰমৰ এনাজৰীয়ে মাতৃহাৰা অকণমণিক পুনৰ সংযত কৰিলে, কাৰণ শান্তিৰ আশ্ৰয় নিৰ্মাণত যুগে যুগে কৰণাময়ী নাৰী-য়েই শ্ৰেষ্ঠ অৱদান আগবঢ়াই আহিছে।

কামনাৰ জুই

...দিনবোৰ পাৰ হৈ গৈছিল অবিৰাম গতিত, বাৰিষা, খৰালি, দিন, মাহ, বছৰ হিচাবত। সেই দিনবোৰক নীৰৱে বিদায় দি মধু-স্মিতাই লিখি গৈছে তাইৰ প্ৰতি দিনৰ দিন লিপি, ডায়েৰিৰ প্ৰতি খিলা পাতৰ অন্তৰালত, কিন্তু এই ডায়েৰি লিখাৰ পৰাই বা তাইৰ লাভ কি? হয়তো মধুস্মিতাৰ বাবে লাভ লোকচানৰ প্ৰশ্ন নিৰ্বৰ্থক। তথাপি তাইৰ অশান্ত মনে কিছু সান্ত্বনা লভিছে। জীৱন বস্তুগছ অকালতে লুমাই যোৱাৰ পাছতো যদি তাইৰ কাহিনীয়ে কাৰোবাৰ হৃদয়ক সেমেকাই তুলিব পাৰে, সেয়ে হ'ব জীৱনৰ চৰম সাৰ্থকতা।

সেইবোৰ বছৰদিনৰ কথা। শিল্পী মধুস্মিতা কাকতিক এদিন বহু-তেই জানিছিল। তাইৰ গীতৰ সুৰত বহুতো সভাতলি নিস্তক হৈছিল, কিন্তু সেই সুৰৰ মূৰ্ছা চিৰদিনৰ বাবে শেষ হৈ গ'ল। এটা হেৰোৱা অতীতৰ বুকুত মাথো গীত আৰু সুৰেই আছিল তাইৰ জীৱন। তাইৰ কক্ষত পুৰা-গধূলি প্ৰায়ে বাজিছিল তানপুৰাৰ মৃদু-সুৰৰ বন্ধাৰ আৰু বাজিছিল তাইৰ কণ্ঠত মিঠা গীতৰ সুৰ। তাইৰ সুললিত কণ্ঠৰ মীৰা ভঞ্জে দেউতাককো বাককৈয়ে মুগ্ধ কৰিছিল। মধুস্মিতাৰ এই শিল্পী জীৱনৰ আৰম্ভণিত দেউতাকৰ অৱদানো জানো কমখিনি আছিল। একজিকিউটিভ ইঞ্জিনীয়াৰ পদাশ্ৰয় কাকতি একালত নামকৰা গায়কেই আছিল। কিন্তু মধুস্মিতাৰ শিল্প প্ৰতিভাক অজ্ঞেয় ৰূপত গঢ়ি তুলিবলৈ পদাশ্ৰয় কাকতি আৰু অধিক দিন জীয়াই নাথাকিল। তথাপি শান্তনু ককাইদেউ আছিল; সময়ৰ সোঁতত শান্তনুও আঁতৰি গ'ল।

—“মধুস্মিতা!”

—“শান্তনু ককাইদেউ!”

—“মোৰ ভুল হৈ গৈছে কিবা যেন স্বপ্নৰ আমেজত মই পাহৰি

(২৫)

গৈছিলো—মই যে সামান্য এজন গায়ক।”

—“সেইকথা মই জানো শান্তনু ককাইদেউ! তুমি মাথো মোক বিশ্বাস কৰ।”

—“বিশ্বাস!”

—“এৰা, আমি যে সাহস গোটাৰ লাগিব। আত্মবলেৰে আমি বলীয়ান হ'ব লাগিব। হোমাগ্নিক সাক্ষী কৰি বিয়া নহলেওতো সমাজে আমাক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে।”

—“সেইয়া হ'ব নোৱাৰে মধুস্মিতা! গীত আৰু সুৰৰ মাজতেই মই তোমাক বিচাৰি পাম। তোমাৰ প্ৰেৰণাই হ'ব মোৰ শেষ সম্বল।”

—“শান্তনু ককাইদেউ!”

মধুস্মিতাৰ কণ্ঠ ৰুদ্ধ হৈ গৈছিল। তাই মাথো উচুপি উঠিছিল। দিনবোৰ পাৰ হোৱাৰ লগতে মধুস্মিতাৰ জীৱনতো এক বিৰাট পৰি-ৱৰ্তন ঘটি গ'ল। ক'ত সেই গীতৰ সুৰ? তাইৰ অতি আদৰৰ তানপুৰখন ডুইং কমৰ এচুকত চিৰদিনৰ বাবে নীৰৱ হৈ ব'ল; ধূলিৰ প্ৰলেপত দিনে দিনে বিবৰ্ণ হ'ল; তাঁৰবোৰ ছিঙি গ'ল। মধু-স্মিতাৰ কণ্ঠৰ লগত সুৰ-সঙ্গতি ৰাখি বন্ধাৰ তুলিবলৈ তানপুৰখন আৰু কোনোদিনেই নাবাজিব! নালাগে আৰু বাজিব—সেই সুৰ; মধুস্মিতাৰ হৃদয়ত যি বাজিছে কৰুণতাসনা সুৰৰ লহৰ, সেই সুৰেই তাইক চিৰদিন কন্দুৱাব। তাহানিৰ্ৰাশিল্পী মধুস্মিতাজনীৰ যে কাহা-নিবাই মৃত্যু হৈছে। এইটো জীৱন তাইৰ কাৰণে এক অভিশাপ মাথো। যিদিনাই তাই মৰমৰ দেউতাকক হেৰুৱালে, সেইদিনাই তাইৰ শিল্পী প্ৰাণৰ সকলো সুখম অনুভূতি যেন শেষ হৈ গৈছিল। দেউতাকৰ অবিহনে সেইখন ঘৰৰ পৰিবেশ সৰু প্ৰান্তৰ সদৃশ। মধু-স্মিতাৰ মাতৃ অনুৰাধা আছে, কিন্তু তেওঁৰ অন্তৰত মাতৃসুলভ মৰমৰ অভাৱ আৰু এই কথাৰেই মধুস্মিকাই নীৰৱে হৃদয়ত ৰাখিবলগীয়া হৈছিল। নিজৰ সন্তানৰ দুখ দেখি হাঁহিব পৰা মাতৃ আৰু কোনোবা

এই পৃথিবীত আছেনে নাই মধুস্মিতাই নাজানে ! কিন্তু তাই মর্মে মর্মে উপলব্ধি কৰিছিল যে একমাত্র তাইৰ বাবেই মাক অনুৰাধাই শান্তিপূৰ্ণ জীৱন যাপন কৰিব পৰা নাই। মাকৰ দমন নীতিৰ তলত মধুস্মিতা স্থবিৰ হৈ পৰিছিল। তাইৰ সন্মুখতে অপমান কৰি পঠোৱা শান্তনুৰ মুখখন তাইৰ মনৰ দাপোনত বৰ কৰুণভাৱে প্ৰতিফলিত হৈ উঠি তাইক বাককৈয়ে আঘাত দিলেও, সমাজৰ ভয়ত তাই সকলো সহি গ'ল। তাইৰ শিল্পী কণ্ঠ নীৰৱ হৈ গ'ল। অন্তৰ কেল্লৰ যোগেদি প্ৰচাৰ হোৱা তাইৰ গীতৰ সুৰ শুনিবলৈকো তাইৰ আৰু ধৈৰ্য্য নাথাকিল। তাহানি শান্তনু ককাইদেউৰ লগত গোৱা গীতটোৰ সুৰ মনৰ মাজত গুণগুণাবলৈকো, তাইৰ ভয় লাগে ; কাৰণ স্মৃতিৰ জুইত তাই আৰু দগ্ধ হ'ব নিবিচাবে। এটা সাধাৰণ পৰিয়ালত জন্ম হৈছিল — শান্তনুৰ। সেইবাবে তাৰ দৰে এজন নগণ্য গায়কে মধুস্মিতাৰ নিচিনা এটা সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালৰ জীয়াবী আশা কৰাটোৱেই গূৰ্খামি। শান্তনু নীৰৱে আতৰি গৈছিল যদিও সি সহিব নোৱাৰিলে। পথভ্ৰষ্ট হ'ল সি, সঙ্গীতৰ সেৱক হৈ জীয়াই থকাৰ চৰম সাৰ্থকতা বিচাৰি সি হাতত তুলি ললে সুৰাৰ পাত্ৰ। সেই স্বভাৱ সুন্দৰ শান্তনু ককাইদেউৰ এই অধোপতন কাৰ বাবে হ'ল বাক ? সেইয়া মধুস্মিতাই মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰি অসীম বেদনাত মাথো ভাঙি পৰিছিল। গভীৰ চিন্তাৰ সাগৰত তাই শ্ৰান্ত-ক্লান্ত আৰু অৱশেষত কণ্ঠ হৈ পৰিল। তাই যে নিকপায়। এইখন সমাজে শিল্পীৰ জীৱনক মৰ্য্যদা দিব নাজানে, জানে মাথো ধন দৌলতৰ পূজা কৰিবলৈ।

... এখন সুসজ্জিত ঘৰ ; যাৰ কংক্ৰিট বিল্ডিঙৰ দেৱালত মধুস্মিতাৰ ফুলকুমলীয়া হৃদয়ৰ হেজাৰ হুমুনিয়াহ ঠেকা খাই ফুৰিছিল। এটি নিশাৰ বাবেও তাইৰ ছচকুত শান্তিৰ নিজা যেন নামি অহা নাই। তাইৰ জাগ্ৰত ছচকুত বিপ্লৱৰ বহিৰ শিখা আৰু সেই বহিৰ শিখাত তাইৰ নিজৰ হৃদয়খনহে দগ্ধ হৈ গৈছে।

স্বনামধন্য পদাশঙ্কৰ কাকতিৰ সেই ঘৰ, বাহিৰৰ পৰা অতিকৈ মনোমোহা। মাখন বঙৰ দেৱালবোৰত সেউজী লতাৰ আৱৰণ। সন্মুখত প্ৰশস্ত ফুলনি। দুই-চাৰিজোপা সবল গছৰ শোভাই আৰু অনুপম কৰি তুলিছে। বাৰিষা খৰালিৰ ব্যৱধানতো ফুলনিখন সমানেই অপূৰ্ব হৈ থাকে আৰু সেইয়া আছিল ঘৰৰ গৃহিণী অনুৰাধাৰ শিল্পীমূলত মনৰেই পৰিচয়।

দেৱজ্যোতি আৰু মধুস্মিতা — দুটি মাত্ৰ ল'ৰা-ছোৱালী, দেউতা-কৰ অতুল সম্পদৰ মাজতেই ডাঙৰ হৈছিল। হাইস্কুলৰ শেষ পৰীক্ষা সূখ্যাতিৰে পাছ কৰি কলেজ পালেগৈ। অৱশেষত দেৱজ্যোতিয়ে পশু চিকিৎসা বিজ্ঞান মহাবিদ্যালয়ৰ শিক্ষা সমাপ্ত কৰি উচ্চ শিক্ষাৰ্থে বিদেশলৈ যাত্ৰা কৰিলে। দেৱজ্যোতি উলটি অহাৰ আগতেই পিতৃ পদাশঙ্কৰ কাকতিৰ অকাল মৃত্যু হ'ল। সুখ আৰু সমৃদ্ধিৰে পৰিপূৰ্ণ সেই ঘৰখনৰ বুকুতো হঠাতে যেন কিবা এক অভাৱ-নীয় পৰিৱৰ্তন আহি পৰিল। এক অজান অন্ধকাৰে অনুৰাধাৰ জীৱনজ্যোতি কিছুদিনৰ বাবে নিপ্ত কৰি তুলিলে।

দিনবোৰ পাৰ হ'ল। দেৱজ্যোতিৰ পৰা সঘনে অহা চিঠিবোৰ ক্ৰমে পাতল হৈ আহিল। এবছৰ দুবছৰকৈ তিনিবছৰ পাৰ হোৱাৰ পাছতো দেৱজ্যোতি উলটি অহাৰ কোনো প্ৰস্ততিয়ে দেখা নগ'ল যদিও, বহুত পলমকৈ হলেও মাকৰ অনুমতি বিচাৰি লেখিছিল এখন চিঠি ; অৰ্থাৎ কোনোবা শেতাঙ্গিনী সুন্দৰী প্ৰেমসীৰ মায়াপাশত দেৱজ্যোতি ব্যাকুল হৈ পৰিছে। কিবা এক অসহ বেদনাত অন্তৰ দগ্ধ হলেও, মাক অনুৰাধাই পুতেকৰ সুখ-শান্তিৰ বাবেই সন্মতি জনালে ; আৰু তাকেই দেখি মধুস্মিতা স্তব্ধ হৈ গৈছিল। যি কাম মধুস্মিতাৰ ক্ষেত্ৰত অসম্ভৱ, সেই কাম দেৱজ্যোতিৰ ক্ষেত্ৰত কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ল ? কোনো প্ৰতিবাদেই নকৰিলে মাক অনুৰাধাই। কিহৰ স্বাৰ্থ এইয়া মধুস্মিতাই বুজিলে।

নৱবিবাহিতা পত্নী মেৰিয়াক লৈ দেৱজ্যোতি আহিছিল ঘৰলৈ।

সম্পূর্ণ পরিবর্তন হৈ গৈছে দেবজ্যোতিৰ চেহেৰাৰ। তাৰ সেই বগা উজ্জল বৰণটো আৰু দুগুণ উজ্জল হৈ পৰিছে। তাহানিৰ লাহী দেহৰ লাজুকীয়া স্বভাৱৰ দেবজ্যোতিটো এতিয়া এটা মানুহ হৈ পৰিল। ছুট-পুট শৰীৰ। পুতেক-বোৱাৰীয়েকক পাই অনুৰাধা সুখী হ'ল যদিও এটা মাহ পাছতেই সিহঁত গ'লগৈ। পুতেক-বোৱাৰীয়েকক আগবঢ়াই ধবলৈ অনুৰাধাও গৈছিল এয়াৰ পটলৈ। দূৰ দিগন্তৰ অসীম নীলিমাৰ বিশালতাত ক্ৰমে ক্ৰমে অদৃশ্য হৈ যোৱা বিমান খনলৈ চাই মাক অনুৰাধাই ভাবিছিল—পুতেকক তেওঁ এইবাৰ যেন সঁচাকৈয়ে হেৰুৱালে, কাৰণ সি জানো আৰু কোনোবা দিনা ঘৰমুৱা হব? অনুৰাধাৰ মাতৃ হৃদয়ৰ অনন্ত অপাৰ মৰম নেওচি প্ৰবাসী হবলৈ কোনে সাহস যোগালে দেবজ্যোতিক? বৰ অভাৱনীয়া পৰিবেশৰ সন্মুখীন হ'ল অনুৰাধাৰ মাতৃ হৃদয়। কিন্তু সেইদিনাও নীৰৱ হৈ আছিল মধুস্মিতা। ককায়েক দেবজ্যোতিক আগবঢ়াই ধবলৈকো ভাই নগ'ল। বিজন ককায়েকৰ লগত শৈশৱৰ দিনবোৰ তাই হাঁহি ধেমালিৰ মাজেৰে খেলি-উমলি পাৰ কৰি দিছিল; সেইজন ককায়েকৰ মৰমো যেন শেষ হৈ গ'ল। সেয়ে নীৰৱে চকুলো টুকি তাই মাথো বিক্ষোভ কৰিলে। মাত্ৰ তিনিটা বছৰৰ ব্যৱধানতেই পৰিয়ালৰ মৰমবোৰ এবিধ পৰা দেবজ্যোতি ককাইদেউটোৰ প্ৰতি মধুস্মিতাৰ অন্তৰ ক্ষোভত উথলি উঠিল।

কিবা এটা হেৰুৱাৰ বেদনাত মাক অনুৰাধা কিছুদিন নীৰৱ হৈ আছিল যদিও দিন পাৰ হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ সহজ হৈ পৰিল। নিজৰ সুখ-শান্তি বিচাৰি উদভ্ৰান্ত হ'ল। চিৰদিন ভোগৰ সামগ্ৰীত মন নিৰিষ্ট কৰাৰ পাছত তেওঁৰ বাবে ত্যাগৰ মহিমা অৰ্থহীন। কিন্তু মধুস্মিতা যে অন্যান্য। সেয়ে তাই ভোগৰ স্পৃহা এৰি ত্যাগকেই বুকুত সাৱটি ললে; আৰু মাক অনুৰাধাই বিচাৰিলে এক নতুন সূৰ্য্যৰ উদয়, নতুন উৎসাহেৰে তেওঁ যেন আগুৱাই যাব জীৱনক জয়যুক্ত কৰাৰ পথত। কামনা-বাসনাবে এটি পৰিপূৰ্ণ মন লৈ বাধাহীন গতিত তেওঁ আগবাঢ়িল। উদ্বাউল মনৰ মাজত কিহৰ বাসনা

অবিৰাম প্ৰবাহিত, সেইয়া যে অনুৰাধাই নিজেই নাজানে। সৰু ভূমিৰ মৰীচিকা খেদি তেওঁ যেন লৰি ফুৰিছে, সুখ-সম্পদ আৰু জীৱনৰ পৰিতৃপ্তিৰ পথ বিচাৰি। দিন আৰু নিশাৰ পাৰ্থক্যৰ দৰেই এখন প্ৰাচীৰত আঁৰত মধুস্মিতা আৰু মাক অনুৰাধাই আত্মগোপন কৰিছিল; দুয়োৰে জীৱন সংগ্ৰাম সম্পূৰ্ণ বিপৰীতমুখী। জীৱনৰ এই অৰ্দ্ধ বয়সতো অনুৰাধাৰ চকুত ত্যাগৰ পৰিবৰ্ত্তে কামনাৰ উন্মুক্ত প্ৰকাশ দেখি মধুস্মিতা নিৰ্ব্বাক হৈ গৈছিল। সমাজৰ চকুত সিহঁতৰ ঘৰখন এক দুৰ্ব্বোধ্য সাঁথৰ হৈ গৈছে।

কিন্তু তেজ-মঙহেৰে গঢ়া একেজনী জীয়েক মধুস্মিতাৰ সুখ-শান্তিৰ কথা মাকে এবাৰো চিন্তা নকৰিলে কিয়? বংশমৰ্য্যদাহীন এজন সাধাৰণ গায়ক অনুৰাধাৰ জোঁৱায়েক হব নোৱাৰে। বংশ গোঁৱৰৰ তুলনাত তেজ-মঙহৰ কোনো দাম নাই। অনুৰাধাৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰত স্বেচ্ছাচাৰী জীৱন যাপন কৰিলেও, মধুস্মিতাৰ ক্ষেত্ৰত সেইয়া হব নোৱাৰে। এটা কক্ষৰ ভিতৰত আজীৱন চকুলো টুকি যাওঁক, তথাপি পৰিয়ালৰ দুৰ্গাম আনিবলৈ তাইক এৰি দিব নোৱাৰে। অৱশ্যে অনুৰাধাই নিজৰ ক্ষেত্ৰত সমাজক মুঠেও গণ্য কৰা নাই; কাৰণ সমাজৰ চকুত ধূলি দি আত্মসন্মান বক্ষা কৰিব তেওঁ জানে। এই সংসাৰৰ জটিল পৰিবেশৰ লগত কেতিয়া কিভাবে অৱতীৰ্ণ হব লাগে সেই অভিজ্ঞতা অনুৰাধাৰ আছে। এই জগতত শাসনৰ মুঠিত তেওঁক বান্ধিবলৈ কোনো নাই; অতদিনে যাক ভয় আৰু ভক্তি কৰিছিল, সেইজন তেওঁৰ স্বামী পদ্মশঙ্কৰ কাকতিৰ কাহানিবাই মৃত্যু হৈছে। সেয়ে বাধাহীন গতিৰে তেওঁ আজি নিজৰ জীৱনটো অটুৱাই দিছে। অনুৰাধাৰ শুধু বগা সাজ-পোছকাৰ মাজতেই নিত্য নতুন সুন্দৰতা পৰিলক্ষিত হৈছিল। আকাশী বঙৰ ফিয়েট গাড়ীখনত উঠি অনুৰাধা প্ৰায় সদায়েই ওলাই যায় তেওঁৰ কৰ্মব্যস্ত সমাজখনৰ মাজত মানসিক পৰিতৃপ্তি বিচাৰি। ড্ৰাইভাৰ বতনলালে কোনো প্ৰতিবাদ নকৰাকৈয়ে নিজৰ কৰ্তব্য কৰি যায়।

কিন্তু এই সকলোবোৰ নিবীক্ষণ কৰি কৰি প্ৰতিশোধৰ বহিষ্কৃত লৈ উন্মাদৰ দৰে জীৱন যাপন কৰিছে মধুস্মিতাই সেইখন মৰমবিহীন মকতুমি প্ৰায় ঘৰৰ মজিয়াতেই। ৰাজপথত ওলালে, কি শুনিব লাগিব তাই জানে। সেয়ে তাই নিষ্কিয় হৈ সকলো সহি আছিল। নিৰ্মম বাস্তৱৰ শিলাময় বুকুত খোজ দিবলৈ তাই যে আজি অপা-ৰগ। নিৰ্গত কামনাৰ জুইত পুৰি পুৰি শেষ হৈ যোৱা তাইৰ মাকৰ কথাও তাই নুবুজা নহয়। আত্মসংযমতে মহীয়ান হৈ মধুস্মিতাই এটা কথাই উপলব্ধি কৰিছিল যে জীৱন জীয়াই থকাৰ বাবেই। সকলো দুখ সহি হাঁহি হাঁহি জীয়াই থাকিবলৈ মানুহক লাগে অসীম শক্তি, আৰু লাগে সীমাহীন ধৈৰ্য্য। কিন্তু সেই শক্তি মধুস্মিতাৰ নাই। তাই মাথো সান্ত্বনা লভিছিল যে পাপৰ পঙ্কিল পথত পতিত হৈ সুখ বিচৰাতকৈ জলন্ত বহি শিখাত পুৰি জীৱন ছাঁই কৰি দিয়াই শ্ৰেয়। যিহেতু দুখ আৰু ত্যাগৰ মাজতেই জীৱনৰ সাৰ্থকতা। তাৰ বাবেই মধুস্মিতা কাকতিয়ে দিনৰ পাছত দিন লিখিছিল তাইৰ জীৱ-নৰ টুকুৰা খবৰ ডায়েৰি বুকুত, য'ত তাইৰ জীৱনৰ অসীম ত্যাগৰ আনন্দ অশ্রু কণিকা মিলিত হৈ আছিল।

ধূসৰ পৃথিৱী

ৰাজপথৰ বুকুত অলেখ জনতাৰ চিৰন্তন গতিক মন কৰিবলগীয়া একো নহৈ। গুৱাহাটী চহৰৰ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰৰ ৰাজপথেৰে মন্থৰ খোজত সাক্ষ্য ভ্ৰমণৰ বাবে আগ বাঢ়ে অলেখ চিনাকি অচিনাকি হাঁহিমুখ। হেঙুলি সূৰ্য্যৰ ৰাঙলী আভা গালে-মুখে ছটিয়াই জীৱ-নক কবিতাৰ চন্দেৰে ছন্দযুক্ত কৰাৰ প্ৰয়াসেৰে বহুতেই আহে বিয়লি লুইতৰ বালিচৰত থন্তেক জিৰাবলৈ। কিন্তু…… পুৱা-গধূলি সেই পথেৰেই খোজ দিয়া এজন বয়োবৃদ্ধলোকৰ চাল-চলন আইনে কেনেভাৱে নিবীক্ষণ কৰে নাজানো! কিন্তু সেইযুৰি চকুলৈ চাই সহজেই ধাৰণা হয় যেন এখন জীৰ্ণ অতীতৰ নিষ্ঠুৰ প্ৰতিচ্ছবিৰ অম্পষ্ট ছায়া। সেইজন জগত ফুকন, এসময়ত আছিল আদৰ্শ প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ প্ৰধান শিক্ষক।

ৰাজপথৰ বুকুত অলেখ যান-বাহন, খোজে প্ৰতি জীৱনৰ ভয়। কিন্তু তথাপি সেইবোৰৰ উপেক্ষা কৰি জগত ফুকনৰ দৰে এজন বৃদ্ধ মানুহে হাতত লাথুটিডাল লৈ এযুৰি জিজ্ঞাসু নৱনেৰে যেন অবুজ সাঁথৰৰ উত্তৰ বিচাৰি পথে পথে ঘূৰি ফুৰে। এই পথ ৰাত্ৰাৰ অন্ত কাহানি হ'ব বাক?

—“চাৰ! নমস্কাৰ।”

—“কোন?”

—“মই সঞ্জীৱ।”

—“সঞ্জীৱ!”

—“হয় চাৰ!”

—“মনত পৰিছে। তুমি……?”

—“মই দেবুৰ লগতে পঢ়া।”

“বুজিছো, তুমি প্ৰবীন চৌধুৰীৰ ল'ৰা নোহোৱা জানো?”

—“হয়।”

—“এতিয়া পিছে কি কৰিছা?”

—“কলেজ এখনত সোমোৱা এবছৰেই হ’ল চাব! বৰ্তমান ইয়াতেই।”

অজানিতেই জগত ফুকনৰ বুকু ভেদি এটি বিষাদৰ ভূমুনিয়াহ ওলাই আহিল।

—“মই যাওঁ চাব!”

—“যোৱা। এদিন মোৰ ছাত্ৰ আছিল। তোমালোকৰ ভাল হোৱা দেখিলেই মোৰ আনন্দ।

সঞ্জীৱ গ’লগৈ। জগত ফুকনৰ ছচকুৰ পৰা বাগৰি আহিছিল দুখৰি চকুলো। তাহানিৰ ছাত্ৰবোৰক দেখিলে জগত ফুকনৰ বৃদ্ধ হৃদয় কিবা এক আবেগত হাহাকাৰ কৰি উঠে। হৃদয়ৰ বিৰাট শূণ্য-তাৰ মাজত কাৰোবাক বিচাৰি নাপাই তেওঁৰ মন মাথোঁ অশ্রুসিক্ত হৈ পৰে। মৰমৰ পুত্ৰ দেবুৰ অভাৱত পিতৃ হৃদয়ৰ গুমৰি গুমৰি উঠা বেহনা-বাশিক বুজাবলৈ যে তেওঁৰ ভাষা নাই। ইমান কষ্টেৰে গঢ়ি তোলা সংসাৰখন যে কি হৈ গ’ল?

সেই দূৰ অতীতৰ বুকুত হেৰাই যোৱা এটি দিন.....। সেই দিনটো আছিল জগত ফুকনৰ পৰিয়ালৰ বাবে অতিকৈ মনোৰম। একেবাহে চাৰিজনী ছোৱালী জন্মৰ পাছত দেবুৰ জন্মই জগত ফুকনৰ ঘৰখনত আনিছিল এক অনাবিল আনন্দ। জগত ফুকনে কত আশাই যে কৰিছিল। সেই অকণমান শিশুটি এদিন ডাঙৰ হব; জগত ফুকনৰ অক্লান্ত সাধনাত সি ৰূপ দিব! কিন্তু সেইয়া জানো হ’ল? ঘৰখনৰ আনন্দমুখৰ পৰিবেশটো যে একমাত্ৰ দেবুৰ কাৰণেই শেষ হৈ গ’ল; চিৰদিনৰ কাৰণে.....। **সেয়েহে, বিগত দিনৰ সোঁৱৰণত বৃদ্ধ জগত ফুকনৰ দুসৰ নয়নৰপৰা নিজৰি অহা বেদনাৰ চকুলোৰ কণিকাবোৰ আৰু হয়তো কোনোদিনেই শেষ নহব!**

—“হেৰা কথা শুনিছা?”

—“কিবা হ’ল আকোঁ?”

—“কি হব; ল’ৰাই নাম কৰিছে। ই দেবু গ’ল কলৈ?”

—“জানো....! এতিয়াই আহি দেখোন ওলাই গৈছে।”

—“ঘৰটোত তাৰ মাথোঁ ওলোৱা আৰু সোমোৱা। তাৰ পঢ়া শুনা কি হৈছে এবাৰ চকু দিছানে?”

—“কি...! লোকৰ ঘৰে ঘৰে ল’ৰা পঢ়াই ফুৰিব, ইফালে নিজৰ ল’ৰাক চকু দিবলৈ সময়ে নাই। এতিয়া আকোঁ মোৰ গাতহে জগব।”

—“কি কৰিম? ভাগ্য!”

—“কিনো হ’ল আকোঁ?”

—“এইবাৰ ছয়মাহলিত ইংৰাজী আৰু গণিতৰ পৰীক্ষা সি নিদিলেই।”

—“তেনেহলে পৰীক্ষাত...?”

—“আন বিষয়তো সি পাছ কৰাৰ আশা নাই। আজি উত্তম মাষ্টৰে বজাৰত লগ পাই মোক কোৱাতহে জানিছোঁ। উস্, এনে-কুৱা ল’ৰা হোৱাতকৈ নোহোৱাই ভাল আছিল।”

সেইদিনা জগত ফুকনৰ পত্নী বনলক্ষীয়ে অতিকৈ চেনেহৰ পুত্ৰৰ কথা শুনি স্তব্ধ হৈ গৈছিল আৰু জগত ফুকনে ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই পেলাইছিল। অৰ্থনৈতিক টনা-আজোৰাৰ মাজেৰে কি কষ্টেৰে যে তেওঁ ঘৰখন চলাইছে, সেইয়া অইনে যে বুজিছে। হয়তো তেওঁৰ পত্নী বনলক্ষীয়েও বুজিছে বাবেই বহু সময়ত তৰ্ক-বিতৰ্কৰ অৱতাবণাই ঘৰখনৰ স্বাভাৱিক পৰিবেশ উদ্ভূত কৰি তোলে। দিনে নিশাই টকাৰ কাৰণেই ঘৰে ঘৰে শিক্ষকতা কৰাৰ কষ্টতো আছেই। দেহ-মন অৱসাদে আগুৰি ধৰাৰ পাছত অকণমান শান্তি বিচাৰি অহা জগত ফুকনে যেন কাৰো মুখতেই পোহৰ নেদেখে। ঘৰখনৰ চাৰিদিশে যে অভাৱৰ জ্বলন্ত প্ৰতিচ্ছবি।

সেয়ে হয়তো জগত ফুকনৰ ধৈৰ্য্য হেৰাই গৈছিল; আৰু তাৰেই প্ৰতিক্ৰিয়াত তেওঁৰ হাতৰ নিষ্ঠুৰ আঘাতে দেবুৰ পিঠি ক’লা কৰিলে।

আলাসৰ লাক একমাত্ৰ পুত্ৰ দেবুৱে সেইয়া নসহিলে। ভীষণ অভি-
মানত তাৰ হৃদয় গুমৰি উঠিল। সেইদিনা ৰাতিয়ে সি ঘৰ এৰিলে।
ক'লৈ য়ে গ'ল? নিৰুদ্দেশৰ বিজ্ঞাপন দি জগত ফুকন ভাগৰি
পৰিল; আৰু মাক বনলক্ষীয়ে তাৰ শোকতেই অকাল মৃত্যু বৰণ
কৰিলে। কি যে সীমাহীন বেদনা! সেইবোৰকে চাই চাই নীৰৱ
সাক্ষী হৈ জগত ফুকন অকালতে বৃদ্ধ হ'ল। সকলো দুখ-বেদনাৰ
কাৰণে তেওঁ যেন নিজেই দায়ী।

ৰূপা, স্বৰূপা আৰু সুভদ্ৰাৰ বিয়া মাক জীয়াই থাকোতেই হৈছিল;
চতুৰ্থ কন্যা সুনন্দা মাথো ঘৰত; হয়তো তাই চিৰদিনেই থাকিব।
কিমান দুখতেই যে ডাঙৰ হৈছে তাই। সেয়ে হয়তো জীৱনৰ দুখ-
দৈন্যতাখিনিক তাই অধিক বুজে। মেট্ৰিকটো পাছ কৰাৰ পাছতেই
তাই ঘৰত বন্দিনী হ'ল, অৰ্থৰ অভাৱত। দেউতাকে তাইক কেনেকৈ
পঢ়াব? জীয়াই থাকোতেও মাক বনলক্ষীয়ে তাকেই কৈছিল—
“ছোৱালীক পঢ়াই-শুনাই মিছাতে খৰচ কৰি লাভ কি? এঠাইত
দিব পাৰিলেই বন্ধা।” কিন্তু সেইয়া নহ'ল একমাত্ৰ সুনন্দাৰ
নিজৰ ইচ্ছাতেই। তাই আজীৱন কুমাৰী হৈ ব'ল। তাই দৃঢ়-
প্ৰতিজ্ঞ, তাই পঢ়িবই। চুবুৰীয়া হাকিমৰ কণ কণ ল'ৰা-ছোৱালী-
কেইটাক পঢ়াই সুনন্দাই মাহেকত পাইছিল চল্লিশটা টকা। সেয়ে
তাইৰ কাৰণে যথেষ্ট। গোটেই যোৱনটো স্ন-পাউদাৰ অকণৰ সুবা-
সিত প্ৰলেপ দেহত নসনাকৈয়ে তাই পাব কৰি দিছিল। দেউতাকৰ
অভাৱৰ কথা তাই মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰিছিল। জীয়াই থাকোতে
মাকে এদিন সুনন্দাক কৈছিল:

—“সুনন্দা!”

—“মা!”

—“তই কি কৰিব খুজিছ নাজানো।”

—“নাজানা। এদিন হয়তো জানিবা মা।”

—“আমিনো আৰু কেইদিন জীয়াই থাকিম!”

—“জীয়াই থাকি তোমালোকে মোৰ কিয়েবা কৰিছা?”

মাকৰ বুজনি সিমানতে শেষ হৈ গৈছিল.....। উদং ঘৰখনত
তাইৰ বাহিৰে আৰু যে কোনোৱে নাই। এটা মাথো ল'ৰা আছিল,
সিও বিপথে গ'ল। তাৰ শোকতে বনলক্ষী আঁতৰি গ'ল চিৰদিনৰ
বাবে আৰু উদাস হৈ গ'ল জগত ফুকন। পুৰা গধূলি ৰাজপথত
নিৰ্বিকাৰভাৱে ঘূৰি ফুৰি কিবা যেন বিচাৰে। মৰমৰ দেবুক তেওঁ
আৰু কাহানিবা জানো দেখিব? সম্পূৰ্ণ বাৰটা বছৰৰ অন্ততো সি
জানো জীয়াই আছে? বছৰৰ পাছত বছৰ তেওঁ দেবুৰ অপেক্ষাতে
বৈ আছে। নীৰৱ ঘৰখনত সান্ত্বনা দিবলৈ কোনো নাই। সুনন্দা
আছে, কিন্তু তাইৰ থকা নথকাৰ মাজত পাৰ্থক্য নাই। দিনত কাম,
নিশা এবোজা বি, এ মহলাৰ কিতাপৰ পাতত চকু ৰাখি দিনবোৰ
তাই পাব কৰিছে বৈচীত্ৰহীন ভাৱে। বৃদ্ধ জগত ফুকনক সহাবি
জনাবলৈ এই নিৰ্মম পৃথিৱীত আৰু যে কোনো নাই।

কিন্তু... .. জগত ফুকনৰ নীৰৱ ঘৰখনতো উদয় হৈছিল এটি
বৈচিত্ৰপূৰ্ণ দিন আৰু সেই বিচিত্ৰতাৰ মাজত আছিল এক জীৱন
মৃত্যু সংঘাতৰ কাহিনী। হেঙুলি আকাশত তেতিয়া সূৰ্যৰ
বিদায়ী ৰশ্মিবোৰে শেষ দেখা দিছিল। তেতিয়াই বহুতকে আচ-
ৰিত কৰি জগত ফুকনৰ জীৰ্ণ পঁজাৰ সন্মুখত অলক্ষিতে বৈ গৈছিলহি
এখন নীলা বগৰ ফিয়েট গাড়ী। গাড়ীখনৰ পৰা বৰ ব্যস্তভাৱে
এজন সুদৰ্শন সভ্ৰান্ত ব্যক্তি নামি আহি জগত ফুকনৰ দুৱাৰমুখত বৈ
তেওঁকেই বিচাৰিছিল। সেই সন্ধিক্ষণত জগত ফুকনে কীৰ্ত্তনখনত
মনোনিবেশ কৰি একান্তভাৱে ভক্তিবসত ডুব গৈ আছিল। সুনন্দা
সহজভাৱেই ওলাই আহিছিল।

—“এইটো জগত ফুকনৰ ঘৰ হয়নে?”

—“হয়।”

—“এটা বিশেষ কথাত মই আহিলো। দেবান্ধ নামৰ জাই-
ভাৰজন আপোনালোকৰ কিবা আত্মীয় হয় নেকি?”

—“দেবাদ ! জাইভাৰ !! এবা.....”

—“তেওঁ মোৰেই জাইভাৰ। কালি এটা একচিডেণ্ট হৈ তেওঁ হচপিটালত পৰি আছে ; অৱশ্যে বৰ গুৰুতৰ আঘাত নহয়। গাড়ীখনৰো সামান্য ক্ষতি হৈছে।”

—“একচিডেণ্ট !” বিস্ময়মিশ্ৰিত চাৰনিৰে সুনন্দাই মাথো চাইছিল ভদ্ৰলোকৰ মুখলৈ।

—“আপুনি যদি যায়, মোৰ গাড়ীতেই বলক।”

—“কিন্তু দেউতা ! নাই নালাগে, মই অকলেই যাম। খন্তেক ব'ব, মই এতিয়াই ভিতৰৰ পৰা আহো।”

অলপ পাছতেই সুনন্দাই গাড়ীত উঠি হচপিটাল পালেহি। হচপিটালৰ এটা প্ৰাইভেট, কমত নিঃসাব হৈ পৰি আছিল এজন ডক্টা, মূৰত এটা বেদ্দেজ। কিন্তু..... এইয়া সুনন্দাৰ বাবে সম্পূৰ্ণ অচিনাকি এক যুৱক। এইয়া..... এইয়া দেবু অৰ্থাৎ সুনন্দাৰ মৰমৰ ভাইটি দেবাদ ফুকন হয় জানো ? বৰ গভীৰভাবে নিৰীক্ষণ কৰিছিল সুনন্দাই। এবা, সেই কিশোৰ কোমল বাবৰছৰীয়া ল'ৰা-টো এতিয়া যুৱক হ'ল ! স্নেহবিগলিত হৈ সুনন্দাই দেবুৰ মূৰত আলফুলকৈ হাতৰ পৰশ বুলাই আবেগমিশ্ৰিত কণ্ঠেৰে মাতিলে :

—“দেবু ! দেবু !!”

দুৰ্বল চকুযুৰি মেলি দেবুৱে সুনন্দালৈ চাইছিল।

—“দেবাদ ! এইয়া তোমাৰ বাইদেউ হয়তো ?”

—“হয় চাৰ !” চকু মুদিয়ে কথাকেইটা কৈছিল দেবুৱে। ভদ্ৰলোকজনে কিবা ভাবি যেন বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

—“দেবু !”

—“বাইদেউ !”

—“ইমানদিন তই বাক কিয় আঁতৰি থাকিলি ?”

—“সকলো অদৃষ্ট, বাইদেউ !”

—“স্বৰখনক শোকৰ সাগৰত ডুবাই তই এইয়া কি কৰিলি দেবু ?”

—“মই নাজানো বাইদেউ ! দেউতাৰ জ্ঞানৰ এটি কণাও মোৰ মগজুত হয়তো ভগবানে নিদিলে। মই অকৃতজ্ঞ, মই.....মই অজীণ পাতকী !”

—“আক দেউতাই..... ?”

—“দেউতাই আশা কৰিছিল মই ডাঙৰ মানুহ হম, কিন্তু নহ'লো। এইয়া যে মোৰ ওপৰত দেউতাবেই অভিশাপ।”

—“দেবু !”

—“ইঞ্জিনীয়াৰ পৰিয়ল চৌধুৰীৰ মই জাইভাৰ। কি যে অভি-শপ্ত জীৱন ! আমাৰ জীৱনবোৰো যন্ত্ৰচালিত গাড়ীৰ ইঞ্জিন।”

—“দেবু ! দেবু !! দেবু !!! এয়াতো দেউতাই আশা কৰা নাছিল।” সুনন্দাই ভাতৃ স্নেহত বিগলিত হৈ উচুপি উঠিছিল।

—“যাম বাইদেউ ! সিদিনা.....।”

“নালাগে, নালাগে তই মনে মনে থাক দেবু !”

—“নহয়, মই ক'বই লাগিব বাইদেউ ! কাৰণ মোৰ কথা শুনিবলৈ যে কোনেও নাহে। সহানুভূতি দেখুৱাবলৈ এই সংসা-বত মোৰ যেন কোনো নাই।

—“দেবু ! এইবোৰ তই কি কৈছা ?”

—“মই থিকেই কৈছো বাইদেউ ! সেইদিনা অকণমান ল'ৰা এটা গাড়ীৰ আগেৰে পাৰ হৈ গ'ল ; ভাগ্যে ল'ৰাটিক বচালো, কিন্তু বাওঁফালে বৈ থকা লৰীখনত যেতিয়া মোৰ গাড়ীখনে সজোৰে খুন্দা মাৰিলেগৈ তেতিয়া..... ; তেতিয়া মোৰ কথা যে কোনেও নুশুনিলে। অজস্ৰ প্ৰহাৰৰ আঘাতত মই অজ্ঞান হৈ গৈছিলো ; পুলিচে বন্ধা নকৰা হ'লে হয়তো শেষ হৈ গলোহেতেন।”

তীব্ৰ উত্তেজনাত দেবু মূৰ্ছা গ'ল। মৰমৰ ভায়েকৰ শোচনীয় অৱস্থালৈ চাই, জগত ফুকনৰ ভবিষ্যত বংশধৰক চাই চাই একমাত্ৰ সুনন্দাই সেইদিনা অসীম বেদনাত উচুপি উচুপি কান্দিছিল। খন্তেক

পাছতেই ডাক্তৰ আহিছিল কোঠালৈ। বোগীক কথাৰে উত্তেজিত কৰা অপৰাধ লৈ সুনন্দা ওলাই আহিছিল বাহিৰলৈ। হচপিটালৰ বিৰাট গেটখনৰ মাজেৰে পাৰ হৈ ৰাজপথৰ হেজাৰ টকাৰ গাড়ী-বোৰলৈ চাই সুনন্দাই মাথো ভাবিছিল—দেবু ডাঙৰ মানুহ হ'ব নোৱাৰিলে, হ'ল মাথো এজন সামান্য ডাইভাৰ, যাৰ স্থান এই সভ্য জগতত তেনেই নগন্য নিকিন।

—X—

দায়ী কোন ?

নিয়ৰ সিন্তে ছবিৰ দলিচা গছকি খোজ দিছিল ৰূপহীয়ে। পুখুৰী পাৰৰ শেৰালি জোপাৰ শুকুলা ফুলবোৰ সৰি পৰা দৃশ্য অতিকৈ অপূৰ্ব। দিগন্তত উষাৰ বক্তিম আভা; পুখুৰীটোৰ পানীবোৰ শুকাবলৈ ধৰিছে। কাষৰ কলহটো পাৰৰ শিলচটাত নমাই থৈ ৰূপহীয়ে এবাৰ চকু দুটা মোহাৰি ললে। টোপনিৰ আমেজ চকুৰ পাহিত তেতিয়াও লাগিয়েই আছিল ৰূপহীৰ। এই ব্ৰহ্মপুৰাতে মুঠিলে তাইৰ কামৰ জানো শেষ হ'ব ?

লৰালৰিকৈ পানী একলহ ভৰাই ৰূপহী উলটি আহিল। এৰা, ইমান জঁয়াল পৰিবেশ ! কিবা এক অজান আশঙ্কাত তাইৰ কুমলীয়া হিয়াখন কঁপি উঠিছিল। চ'ৰাঘৰ পাৰ হৈ চোতালত ভৰি দিয়াতহে তাইৰ বুকুৰ কঁপনিটো মাৰ গ'ল। তেতিয়াও সকলোবোৰ নিদ্ৰামগ্ন। কিন্তু.....সেইয়া চম্পা উঠিছে। দেহি ! দহ বছৰীয়া চম্পাজনীয়ে ৰূপহীৰ দুখবোৰ ভালদৰেই অনুভৱ কৰিব পৰা হৈছে। এৰা, বুজিব কিয় ? বাই-ভনীৰ আকৰ্ষণেই বেলেগ।

—“বাইদেউ !”

—“কি ?”

—“তই আজি মোক এৰি গলি ?”

—“ইমান পুৰাতে তোক উঠিবলৈকে বেয়া লাগিল চম্পা !”

—“বাইদেউ !”

—“ব'ল, ঢেঁকীশালত এতিয়াই নোসোমালে ইমানবোৰ ধান কেতিয়া অন্ত হ'ব ?”

—“ব'ল বাইদেউ ! কিন্তু এটা কথা।”

—“কি কথানো বাক ?”

—“জান বাইদেই ! কালি আইদেৱে কৈছে মোক হেনো
হিমানী পেহীৰ ঘৰলৈ পঠাই দিব ।”

—“কলৈ ?”

—“চিলঙলৈ । জান, তাত মোৰ দৰমহা পোন্ধৰ টকা হব ।”

—“তই পিছে কি কলি ?”

—“কি ক’ম । সেইকেইটা টকাতো পিতায়েই পাব, আমি যদি
পিতাইৰ দুখ বুজো অইনে বুজিব জানো ?”

—“এবা ।” প্রত্যুত্তৰ লগে লগে কপহীৰ বুকুৰ ওপৰেৰে এটি
গধূৰ হুমুনিয়াই পাব হৈ গ’ল । আজি চাৰিটা বছৰ হাজাৰ কষ্টৰ
মাজতো কপহীৰ অকণ আনন্দ আছিল । কিন্তু এদিন চকুলো মচি
কপহীয়ে চম্পাক বিদায় দিলে । চম্পা গ’লগৈ হিমানী পেহীৰ
ঘৰলৈ । কোনে জানে তাইৰ ভাগ্যত আক কি দুখ লিখা আছে !
তাইৰ পিতাক বানেশ্বৰলৈকে খং উঠে । দুখীয়া হ’ল বুলি মানুহ
আক জীয়াই থকা নাইনে ? কিন্তু পিতাকৰ শুকান মুখখনৰ সৈতে
জীৰ্ণ কপটো চকুৰ আগত ভাঁহি উঠাৰ লগে লগে কপহীৰ হৃদয়খন
কান্দি উঠিল । হাজো অঞ্চলৰ গাওঁ এখনত কপহীহঁতৰ জীৰ্ণ পঁজা-
টোৰ বাহিৰে আক কিয়েইবা আছে । বানপানীয়ে প্রতি বছৰে
উচ্ছন্ন কৰি দিয়া খেতি পথাৰৰ পলস গছকি, সোনালী সপোন
ত্যাগ কৰি দিয়া কপহীৰ পিতাক বানেশ্বৰৰ বাবে মাথো এটি উপায়ে
বাকী আছিল । সেইয়া হ’ল সিহঁতৰ উঠি অহা ল’ৰা-ছোৱালী
কেইটাক চহৰৰ কাবোবাৰ ঘৰত থৈ দিয়া । কপহীহঁতৰ দৰিদ্ৰ পৰি-
য়ালটোলৈ যে তেতিয়াও অনাগত শিশুৰ জন্মবৰ্তা আহিয়ে আছিল,
দৰিদ্ৰ বানেশ্বৰে ইমান কষ্ট সহিও এই চৰম পিতৃত্বৰ বোজা বহন
কৰিবলৈ কেনেকৈ সক্ষম হ’ল ? এই কুৰি শতিকাৰ সভ্যতাৰ যুগতো
মানুহ কিয় ইমান অবুজ হৈ আছে ? সেইটো অশিক্ষিত বানেশ্বৰৰ
দোষ নহয়, দোষ হয়তো তাৰ ভাগ্যৰ ।

মৰম-স্নেহ সকলো জলাঞ্জলি দি কপহীয়েও এদিন দেউতাকৰ

কথামতেই আহিছিল সনাতন মহাজনৰ ঘৰত চিৰদিনীয়া দাসত্বৰ
বোজা বহন কৰিবলৈ । সেইদৰেই এদিন আহিছিল চম্পাও । কিন্তু
চম্পা গ’লগৈ, বহু দূৰলৈ । কপহীৰ মৰমবোৰ পাহৰি তাই মাথো
টকাৰ চিন্তাহে কৰিলে । দৰিদ্ৰ পিতৃৰ বাবে নিজ সন্তানৰ ভক্তি
অধ্য নিবেদন কৰিবলৈ, সেইকণ বালিকায়ে ভালদৰেই বুজিছে ।

কৰ্মক্লান্ত দিনটোৰ শেষত জীৰ্ণ মলিয়ন গাৰটোত মূৰ থৈ কপ-
হীয়ে বহুদিন চকুলো টুকিছিল । তাইৰ দৰিদ্ৰ জীৱনটোলৈকে যে
যোৱনৰ জোৰাৰ নামিছে । তাইৰ বঙা চুলিটাৰি এতিয়া দেখোন
এন্ধাৰ ক’লা হ’ল । সঁচাকৈয়ে তাই যে কিমান সুন্দৰ ! সেইকথা
কপহীয়ে নিজেই জানে । তাইৰ কপহী নামটো পিতাকে ঠিকেই
ৰাখিছে । সনাতন মহাজনৰ গাভৰু জীয়েক মাধুৰীৰ দৰে কপত
জেউতি চৰাবলৈ তাইৰনো বাক কি আছে ? তথাপি তাই আশা
কৰে বহুত কিবাকিবি । যোৱাবেলি হিমানী পেহীয়ে দিয়া মুগাৰ
মেখেলাখন তাই কিন্তু সযতনে ৰাখিছে । ইমান যে ভাল হিমানী
পেহীজনী । ইমান দামৰ মুগাৰ মেখেলাখন কপহীক দি দিয়াতো
কম ডাঙৰ মনৰ কথা নহয় ! সেয়ে হিমানী পেহীৰ মৰমখিনিক কপ-
হীয়ে কোনোদিনেই পাহৰিব নোৱাৰে ।

তথাপি কপহী সুখতেই আছিল । সনাতন মহাজনৰ পত্নী বক-
ৱানী আইদেৱে কপহীক নিজৰ ছোৱালীৰ দৰেই মৰম কৰিছিল ;
আক বনমালী ! এবা তাৰ জীৱনটোও মৰা স্মৃতিৰ দৰেই । সেয়ে
হয়তো কপহীৰ দুখবোৰ সি বাককৈয়ে অনুভৱ কৰে । তাইৰ দুখ
সহ্য কৰিব নোৱাৰিয়ে মাজে সময়ে ঢেঁকীত চাব দিও কপহীক সি
সহায় কৰে ।

—“কপহী !”

—“কি ?”

—“তই বাক এনেকৈয়ে থাকিবি নেকি ?”

—“কেনেকৈ থকাৰ কথা কৈছ ?”

—“মানে তোব বিষয়া-চিন্তা নহয় নেকি?”

—“তোবো যে কথাবোৰ আক?”

—“মই থিক কথাকে কৈছোঁ। আমাৰ জীৱনকেইটা সনাতন মহাজনৰ ঘৰত গোলামি খাটোতেই শেষ হ'ব নেকি হোঁ?”

—“আক কি উপায় আছে ক। মোৰ দৰমহা এতিয়া একুৰি। সেইকেইটা টকাৰে পিতায়ে অ'ত-ত'ৰ ধাৰ মাৰি বন্ধা পাইছে। নহ'লে যে কি হ'ল হয়!”

—“এবা, তই পিতায়েৰৰ কাৰণেই জীৱনটো মাটি কৰি দিবি নহয়?”

—“বনমালী! মোক এইবোৰ নুশুধিবি। আমাৰ জীৱনৰ মূল্যই বা ক'ত?”

—“থিক আছে, মই হলে বিপিন খুৰাক কথাবোৰ ভাঙি-পাতি কৈছোঁ।”

—“কাক? ভগবান! তই বাক মোৰ কথাও কিবা কৈছে নেকি?”

—“অ, এইবাৰ কিবা এটা কৰিহে এৰিম।”

লাহে লাহে বছৰ বাগৰি গ'ল। ৰূপহী আৰু বনমালীৰ সম্পৰ্ক-টোৰ কথা ঘৰৰ সকলোৱে জানিলে। পিছে বৰুৱাণী আইদেউ লক্ষী স্বৰূপ। সেয়ে আইদেৱে গাৱঁৰ দুই-চাৰিজনক মাতি বনমালীৰ হাতত ৰূপহীক সঁপিলে। গাৱঁৰ চাৰিআলিৰ সিপাৰে থকা মাটি-খিনিতে ঘৰ এটাও বান্ধি দিলে। ইমানখিনি হ'ব বুলি ৰূপহী আৰু বনমালীয়ে আশাই কৰা নাছিল। ভগবানৰ শুভদৃষ্টি সিহঁতৰ ওপৰত পৰিছে হয়তো। পিতাক বানেশ্বৰেও মাজতে আহি খবৰটো লৈ গ'ল। ৰূপহীয়ে তাইৰ পুৰণা কাপোৰ এযোৰকে মাকলৈ পঠাবলৈ পাইছে শান্তি পালে। আৰু বেলি আহিলে মাজু ভায়েক হৰেনকে লৈ আহিবলৈ তাই দহোকুৰিকৈ পিতাকক খাটিলে।

বনমালী কৰ্মক্ষম ডেকা। তাৰ ছবাহৰ শক্তিত নতুন সংসাৰখন

মুৰদাঙি উঠিল। এবা ৰূপহীয়ে জানো কমখিনি কৰিছে। ঘৰৰ যাৱতীয় কাম-কাজৰ উপৰিও তাঁতশালখনৰ জেউতিয়ে তাইৰ শিল্পী মনটোৰ পৰিচয় অনুপম কৰি তুলিছিল। কিন্তু সাতোটা বছৰৰ মাজতেই সিহঁতৰ সৰু সংসাৰখনত চাৰিটা সন্তানে দেখা দিলে। ৰূপহীৰ দেহৰ জেউতি কেনিবা হেৰাল। বনমালীৰ স্বাস্থ্যও ভাগিল। ঘৰখনৰ দায়িত্ব, অভাৱ-অভিযোগৰ হেঁচাই তাক জুৰুলা কৰিলে। সেই দুৰ্যোগৰ মাজতেই আৰু এটি অনাগত শিশুৰ আগমণে ৰূপহীৰ মাতৃ হৃদয়ো বিষাক্ত কৰি তুলিলে। বিবাহিত জীৱনৰ তিক্ত আশ্বাদে ৰূপহীৰ সোণালী সপোন চূৰ্ণ কৰি দিলে। পিতাক বানেশ্বৰলৈ মনত পৰিল। যোৱাবেলি বানপানীৰ পিছতেই পিতাকৰ মৃত্যুৰ খবৰ পাই তাই কান্দি কান্দি বাউলি হৈছিল। সিহঁতৰ দৰিদ্ৰ সংসাৰ-খবৰ অৱস্থা যে কি হ'ব? বাই-ভনী, কেইটাক দাসত্বৰ বান্ধোনৰ পৰা মুকলি কৰিবলৈ পিতাক বানেশ্বৰ আৰু জানো মৰিশালিৰ বুকুৰপৰা উলটি আহিব? মৰম স্নেহৰ বান্ধোন ত্যাগ কৰি এটি এটিকৈ বুকুৰ সন্তানক দূৰলৈ পঠাই ৰূপহীৰ মাকজনীয়ে বাক দুঃসহ বেদনা বুকুত লৈ কেনেকৈ জীয়াই আছে? আৰু সেই একেটা অৱস্থাৰ সন্মুখীন ৰূপহীয়েও জানো হ'ব নালাগিব?

স্বাক্ষৰ

অন্যৰ বাবে ত্যাগ স্বীকাৰ কৰাতেই আছিল অনামিকা বৰুৱাৰ অসীম আমন্দ। সুদীৰ্ঘ দিন জুৰি কলেজ ছাত্ৰীবাসৰ 'চুপাৰিটেণ্ট' পদত থকাৰ পাছত, ব্যহিক জগতখনৰ কথা তেওঁ পাহৰি গৈছে, বছৰৰ পাছত বছৰে বিদায় লয়; ছামে ছামে ছাত্ৰী আহে আৰু যায় প্ৰতি বছৰে। ইমানবোৰ ছাত্ৰীৰ তত্বাৱধান লোৱাৰ দায়িত্বৰ বোজা দিনে দিনে যেন বৰ গধুৰ হৈ গৈছে। ছাত্ৰীবোৰৰ অভাৱ, অভিযোগ, আৱদাৰ কিমান শুনিব আৰু।

—“বাইদেউ!”

—“... ..তুমি?”

—মোৰ নাম মধুলেখা চৌধুৰী। এইবাৰ পি, ইউত নাম লগাইছোঁ। বাইদেউ! অনুগ্ৰহ কৰি হোটেলত মোক চিট্, এটা দিব লাগে।”

—“তোমাৰ ঘৰ কত?”

—“শান্তিপুৰত।”

—“স্থানীয় ছোৱালীক হোটেলত চিট্, দিয়াত বিশেষ বাধা আছে।”

—“কিন্তু মোৰ যে ভীষণ অসুবিধা হৈছে বাইদেউ!”

—“তোমাৰ দৰে আৰু বহুতো ছাত্ৰীৰেই অসুবিধা আছে। তথাপি আমি নিকপায়।”

—“বাইদেউ!” মধুলেখাৰ চকুত কৰুণ চাৱনি; আৰু সেই দৃষ্টিত অনামিকাৰ মন বিচলিত হৈছিল। সেয়ে অনামিকাই মৰম সনা মাতেৰে সুধিছিল।

—“তোমাৰ দেউতাবাৰ নাম?”

—“দেবব্ৰত চৌধুৰী।”

—“তুমি! তুমি পৰেশমল্ল চৌধুৰীৰ... ..।”

—“পৰেশমল্ল চৌধুৰী মোৰ ককাদেউতা।”

সুৰু হৈ গৈছিল অনামিকা। মধুলেখাক অচাৰু এক দৃষ্টিৰে নিৰীক্ষণ কৰিলে অনামিকাই। কি যে নিশ্চয় বাস্তৱ। কি হব-লগীয়া আছিল আৰু এইয়া কি হ'ল!

—“বাইদেউ!”

মধুলেখাৰ মাতত অনামিকাৰ মন পুনৰ বাস্তৱলৈ উলটি আহিল।

—“মধুলেখা! তুমি বাক যোৱা। তোমাক চিট্, এটা দিয়াৰ বাবে মই চেষ্টা কৰিম।”

মধুলেখা আঁতৰি গ'ল খন্তেক পাছতেই, অতুলনীয় সৌন্দৰ্য্যৰে পৰিপূৰ্ণ এই কপহী মধুলেখাজনীৰ ফালে দৃষ্টি নিবদ্ধ কৰি অনামিকা স্থিৰ হৈ ব'ল। এক অন্ধকাৰ অতীতৰ বুকুত হেৰাই যোৱা বেদনাময় স্মৃতিয়ে পুনৰ আহি অনামিকাৰ মনৰ দাপোনত প্ৰতি-বিস্তৃত হ'ল। ধন মানব গোঁৱৰত অদ্বিতীয় পৰেশমল্ল চৌধুৰীৰ স্মৃযোগ্য পুত্ৰ এচ, ডি, অ, দেবব্ৰত চৌধুৰীৰ লগত অনামিকাৰ বিয়া। বিয়াৰ আগতে অনামিকাক আঙঠিও পিন্ধোৱা হ'ল। দেবব্ৰতে নিজেই পিন্ধাইছিলহি আঙঠি আৰু দেবব্ৰতৰ মাক ইন্দ্রানীয়ে সেন্দূৰৰ ফোটটো সন্মুখে অনামিকাৰ কপালত পিন্ধাই দিছিল। সেই মাজালিক অনুষ্ঠানৰ সমাপ্তিৰ পিছতো যে আৰু কিবা বিপৰ্য্যয়ৰ সন্মুখীন হব লাগিব, সেইকথা অনামিকাই তৰ ঘৰখনে কোনোদিনেই ভবা নাছিল যদিও, নভবা কথাই হ'ল। বিয়াৰ তাৰিখ পৰ্য্যন্ত ঠিক হোৱাৰ পাছতো সকলো ওলট পালট হৈ গ'ল। বিয়া নহ'ল; ছোৱালীৰ বয়স হেনো বেছি হৈছে, তাতে, বাহি-যোৰাও ভাল নহয় ইত্যাদি বহুত কথা। ইমানখিনি আগবঢ়াব পাছত এই অভাৱনীয় পৰিবেশৰ সৃষ্টি হ'ল

কিয়? সমাজক সাক্ষী কৰি আঙঠি পিন্ধায়ে পৰেশমল চোখুৰীয়ে
কিয় বিয়া ভাঙিলে? পৰেশমল চোখুৰীৰ পুত্ৰ দেৱব্রতে নিজেই
আঙঠি পিন্ধাবলৈ আহি ইমান সহজে নিজৰ মতামত কেনেকৈ
পৰিৱৰ্তন কৰিলে? আশ্চৰ্য্য! অত্যন্ত অপমান বোধ কৰিলে
অনামিকাৰ দেউতাক নীলকমল বৰুৱাই। আৰু অনামিকা! নিৰ-
পৰাধী তাই! বিনাদোষতেই সমাজৰ চকুত তাই হেয় প্ৰতিপন্ন
হ'ল। তাইৰ বয়স, তাইৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰ সকলোৰে আলোচনাৰ
বিষয় হৈ পৰিল।

দেৱব্রতৰ বিয়াখন ঠিক সময়তেই হ'লগৈ মহানন্দ বৰুৱাৰ
একমাত্ৰ জীয়েকী মনিদীপাৰ লগত। মহানন্দ বৰুৱা ফৰেষ্ট কন-
জাৰভেটৰ, থাকে ডিব্ৰুগড় চহৰত। ঘৰ-বাৰী, সা-সম্পত্তি অলেখ
আৰু সেই সকলো সম্পত্তি দেউতাকৰ অবিহনে একমাত্ৰ জীয়েক
মনিদীপায়ে পাব। সেয়ে হয়তো সম্পত্তিৰ লালসাত মত্ত হৈ
পৰেশমল চোখুৰীয়ে অনামিকাক বোৱাৰী কৰিম বুলি আঙঠি
পিন্ধায়ে বিয়া ভাঙিলে। ইফালে মনিদীপাইতৰ লগত অনিমা-
ক-ইতৰ এটা দূৰসম্পৰ্কীয় সম্বন্ধও আছিল। মহানন্দ বৰুৱাই সেই
কথালৈ আওকান কৰিও ইমান লবালবিকৈ জীয়েকৰ বিয়াখন
পাতি সমাজৰ চকুত নিজকে কিয় হেয় প্ৰতিপন্ন কৰিলে, সেই
কথা মাথো সমাজৰ আলোচনাৰ বিষয় হৈ ৰ'ল। কিন্তু মনিদীপাৰ
সকলো কথাই অনামিকাই জানে। মনিদীপাই বি, এ পাছ কৰাৰ
পাছত লক্ষ্যত সঙ্গীত শিক্ষা লবলৈ গৈ অৰূপম দাসগুপ্ত নামৰ
সঙ্গীত প্ৰেমী বঙালী যুবক এজনক ভাল পোৱাৰ পৰিনামতেই
তাইৰ দেউতাক মহানন্দ বৰুৱাই কঠোৰ দমন নীতি অবলম্বন
কৰি হঠাতে তাক টেলিগ্ৰাম দি মাতি আনি দেৱব্রত চোখুৰীৰ
লগত অতি আড়ম্বৰ পূৰ্ণ ভাৱেই বিবাহ সম্পন্ন কৰিলে। মনিদীপাৰ
ৰূপ আৰু গুণৰ তুলনাত দেৱব্রত চোখুৰীৰ হয়তো বিচাৰ বুদ্ধিৰ
অপচয় হ'ল। মনিদীপা অসাধাৰণ ছোৱালী হৈয়ো সময় ক্ষেত্ৰত

দেউতাকৰ অবাধ্য হবলৈ সাহস নকৰিলে; আৰু ভবিষ্যৎ জীৱনত
মনিদীপা সুখী হবনে নাই, সেই কথাৰ গুৰুত্বও মহানন্দ
বৰুৱাৰ দান্তিক মনে এবাৰো উপলব্ধি নকৰিলে। মনিদীপা
সম্বন্ধীয় এই সকলোবোৰ কথা সমাজত অজ্ঞাত আছিল যদিও,
অনামিকাই সকলো গুনিছিল বাকবী বৰ্ণালী শইকীয়াৰ পৰা।
তথাপি অনামিকা নীৰৱে আছিল। অনামিকাৰ মাক হেমৰেখাই
বহুত চেষ্টা কৰিও অনামিকাৰ বিয়াখন পাতিব নোৱাৰিলে।
অনামিকাৰ হাতত পিন্ধাই দিয়া আঙঠিটো ওলোটাই দি পঠোৱাও
নহ'ল। অনামিকাৰ মধ্যমা আঙুলিত এতিয়াও সেই আঙঠিটো
যেন বিদ্ৰোপ কৰি ৰৈ আছে। তাইৰ কপালৰ ৰঙা সেন্দূৰৰ
ফোটটোৰ উজ্জলতাখিনি দেখিলে অনামিকাৰ মাক হেমৰেখাৰ
অন্তৰত যেন জুই জলে। সকলো জানি বুজিও অনামিকাই
তাইৰ শিৰৰ সেন্দূৰকণ এতিয়াও মচি পেলোৱা নাই কিয়? ইমান-
খিনি অপমানৰ পাহতো তাই কিয় বাক কপালৰ ফোট আৰু
শিৰৰ সেন্দূৰখিনি অগ্নান কৰি ৰাখিবলৈ প্ৰতিদিনে যতন কৰি
আহিছে? এইয়া যে অৰ্থহীন। সেয়ে এদিন বাধ্য হৈ মাকে
অনামিকাক কৈছিল:

—“অনি!”

—“মা!”

—“এটা কথা নহয়। তই আৰু সেই শিৰৰ সেন্দূৰখিনি
লব নালাগে আই! আৰু আঙঠিটোও ওলটাই দিব লাগে।
লোকৰ বস্তু ৰাখি আৰু লাভ নাই।

—“মা! এই সকলোবোৰতো তোমালোকেই এদিন কৰাইছিল।
মই জানো সমাজৰ আগত হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰ হবলৈ মোৰ
আৰু বাকী নাই। সকলো মোৰেই দুৰ্ভাগ্য মা! আঙঠিটো
আৰু ওলটাই দিব নালাগে। কপালৰ ফোটটো সমাজক সাক্ষী
কৰি তোমালোকেইতো এদিন দিয়িছিল। সেইখিনি মচি পেলাবলৈ
যাওতে মোৰ অন্তৰৰ গভীৰতাত কিমানখিনি আঘাত লাগে সেইয়া

তোমালোকে নাজানা মা ! মই নোৱাৰো মা ! চিৰদিন মোক এইদৰেই থাকিবলৈ দিয়া।” ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি কান্দি আঁতৰি গৈছিল অনামিকা। মাক হেমৰেখাৰ মুখৰ মাত হেৰালে, আৰু যে কোনো উপায় নাই। এই আলসুৱা ভাৱ প্ৰৱণ ছোৱালী-জনীৰ মনৰ কথা মাকে বুজে, আৰু তাইৰ বাবেই তেওঁৰ মাতৃ হৃদয় কান্দি উঠে।

স্বভাৱতেই শান্ত প্ৰকৃতিৰ অনামিকাই দিনবোৰ সহজভাৱেই পাৰ কৰি দিলে আৰু নিজৰ লক্ষ্যত উপনীত হ’ল এদিন সুখ্যাতিৰে এম,এ পাই কৰাৰ পাছত অনামিকাই ছোৱালী কলেজখনৰ অধ্যাপিকা হৈ সোমাল। কিছুদিন কাম কৰাৰ পাছত এদিন হোষ্টেল চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট পদতো অধিস্থিত হ’ল। শত-সহস্ৰ ছাত্ৰীৰে ভৰা এই ছাত্ৰীবাস। কিন্তু অনামিকাৰ মনৰ কথা কবলৈ এই ছাত্ৰীবাসত কোনোৱে নাই—সমকক্ষ বান্ধবী। এক নিঃসঙ্গ মৌন বেদনা হৃদয়ত লৈ দিনবোৰ পাৰ কৰি দিছিল অনামিকাই। শিৱৰ সেন্দূৰকণ এতিয়াও অগ্নান হৈ জিলিকি আছে আৰু সেইটোৱেই বহুতো ছাত্ৰীৰ আলোচনাৰ বিষয় হৈ পৰিছে। বহু দিন আৰু নিশাৰ ব্যৱধানতো অনামিকাৰ মনৰ দাপোনত সময়ে সময়ে সেই দিনটোৰ স্মৃতি ভাহি উঠি বাককৈয়ে আমনি কৰে অনামিকাক। দেবব্ৰত চৌধুৰী নামৰ সেইজন সুদৰ্শন যুৱকৰ প্ৰতিচ্ছবি আজিও মনৰ দাপোনত অগ্নান হৈ বৈ আছে। এইদৰেই কলেজৰ ছাত্ৰীবাসত অসীম ব্যস্ততাভৰা বিনবোৰ পাৰ হৈ গৈছিল। কিন্তু হঠাৎ মধুলেখা চৌধুৰী নামৰ এই লাহী মৰম লগা ছোৱালীজনীৰ উপস্থিতিক অনামিকাই সহজভাৱে লব পৰা নাই। হেৰুৱা অতীতটোক পুণৰ জাগ্ৰত কৰি তুলি মাথো এটা কামনাই হাঁহাকাৰ কৰি তুলিলে অনামিকাৰ মন; কাৰণ মধুলেখাৰ মাতৃ হোৱাৰ সৌভাগ্যখিনি নাপালে কিয়? দেবব্ৰত চৌধুৰীৰ লগত মনিদীপাৰ সংসাৰখন কেনে চলিছে, সেই খবৰ

অনামিকাই নাজানে। কিন্তু অনামিকাইতো নিজে কোনো দিনেই সুখী হব নোৱাৰিলে। কিবা এটা বাসনা হৃদয়ত লৈ মাথো দিনবোৰ পাৰ কৰি দিছে। শিৱত এবাৰ বোলাই লোৱা সেন্দূৰকণ বিবাহিতা হিন্দু নাৰী জীৱনৰ স্বাক্ষৰ; কিন্তু অনামিকাতো এতিয়াও অবিবাহিত, তথাপি শিৱৰ সেন্দূৰখিনি নিশ্চিহ্ন কৰি দিয়া নাই। ই যে কি এক অহৈতুকী প্ৰীতিৰ বান্ধোন; আনক বুজাব নোৱাৰে। এজনৰ বাগদত্তা হোৱাৰ পাছত দ্বিতীয়বাৰ আৰু সেই একে অভিনয় কৰিব নোৱাৰিলে অনামিকাই। সেই বাবেই দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ। দেহ আৰু মনৰ পৱিত্ৰতাৰ অন্তৰালত নিহিত থকা দয়া, ক্ষমা, ভ্যাগ আৰু কৰুণাৰঞ্জিত জ্ঞানৰ দীপ শিখাত অনামিকাই আদৰি লব শত-সহস্ৰ নবাগতা ছাত্ৰীক এখন মাতৃ হৃদয়ৰ অযুত মৰমৰ বান্ধোনেৰে। মধুলেখাৰ মাতৃ হব নোৱাৰা অভাৱৰ বেদনাখিনিক পূৰ্ণ কৰি তুলিব শত-সহস্ৰ ছাত্ৰীৰ মধুৰ মানিধ্যত।

মানবতার দাবী

—“প্রণবদা!”

—“অ’ মিতালি!”

—“আপোনাক যে কোনোবা দিনা এনেদবে লগ পাম সেই কথা মই ভবাই নাছিলো কিন্তু আজি ... ..।”

—“এয়া, আজি এইদবে রাজপথত হঠাৎ তোমাক দেখি তাহানিৰ কথাবোৰ মনত পৰিছে।”

—“প্রণবদা! ময়ো তাকেই ভাবিছো। ইমান যে সুন্দৰ আছিল সেই দিনবোৰ!”

—“সচাকৈয়ে সুন্দৰ আছিল।”

—“অ’ আমাৰ সুপ্রভাৰ বিষ়া নহয়; ইঞ্জিনিয়াৰ প্রবীন চৌধুৰীৰ লগত। ঘৰ শিৰসাগৰত। সুপ্রভাই এইবাৰ এম, এ, টোও পাছ কৰিলে। বিষ়াৰ পাছত ‘ল’ পঢ়িব বুলিও ভাবিছে।”

—“শুনি সুখী হ’লো মিতালি!”

—“অ’ আপোনাৰ খবৰবোৰ কওঁকচোন। এতিয়াও পিছে স্কুলতেই আছে নেকি?”

—“বৰ্তমান স্কুলতেই আছে। নিজৰ কথা অতদিনে ভবা নাই, এতিয়াও নাভাবো, মিতালি!”

—“আপুনি যে একেবাবে উদাসীন হৈ গ’ল।”

—“মানবতার দাম টকাৰে নহয়। ভগ্নপ্রায় স্কুলখন গঢ়ি তোলাৰ বহুত দায়িত্ব যে মোৰ ওপৰতেই, কিবা এটা মায়াই যেন মোক স্কুলৰ এই শোচনীয় পৰিবেশ এৰি যাব নোৱাৰো কৰিছে। মোৰ অতীত, বৰ্তমান আৰু ভবিষ্যত এই স্কুলৰ মাজতেই শেষ হৈ যাওঁক।”

প্রণৱে মিতালিৰ আগত ফাঁকি দিলে কাৰণ আত্মগোঁবৰক যান কৰাৰ ইচ্ছা তাৰ নাছিল। গোটেই জগতৰ আগত সৰু হব পাৰিলেও মিতালিৰ আগত সি সৰু হব নোৱাৰে।

সেইয়া বহুদিনৰ কথা ... ..। মিতালিৰ লগত এক গভীৰ আন্তৰিকতাপূৰ্ণ সম্বন্ধ গঢ়ি উঠিছিল প্রণৱৰ। অর্থনীতি বিষয়ৰ পৰীক্ষা দি দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ প্ৰথম স্থান লাভ কৰি সি আজি মাথো কৰিছে শিক্ষকতা। এখন নকৈ গঢ়ি উঠা স্কুলৰ সহকাৰী প্ৰধান শিক্ষকৰ গুৰু দায়িত্ব বহন কৰি প্রণৱে কৰিবলগীয়া হৈছে অসীম সংগ্রাম। স্কুলৰ শোচনীয় অৱস্থাটোৱেও প্রণৱক কোনো দিনেই নিৰাশ কৰি তোলা নাই। ভঙা-গঢ়াৰ মাজেদিয়েতো জীৱন!

—“প্রণৱদা!” আপোনাৰ হাতত ইমানবোৰ কিহৰ কিতাপ?

—“অ’ দুখনমান লাইব্ৰেৰীৰ কাৰণেই কিনিলো, বাকী কেইখন নিজৰ বাবেই। ভাবিছো, এইবাৰ আকৌ ইংৰাজীত ‘প্ৰভিয়াচ’ দি চাওঁ।”

“খুব ভাল কথা কে ভাবিছে প্রণৱদা! কিজানিবা কলেজত কিবা সুবিধা হয়ে। প্রণৱদা! যাওঁ দেই। সেইয়া তেখেতে হয়তো আমনি পাইছে।”

জনবহুল সেই রাজপথত বৰ ব্যস্তভাৱে মিতালি আগবাঢ়ি গ’ল। আনতিদূৰৈত রাজপথৰ একাষে থকা ফিয়েট গাড়ীখনৰ বুকুত মিতালি হেৰাই গ’ল। সুদীৰ্ঘ ছয়টা বছৰৰ অন্তত তাহানিৰ মিতালি বৰুৱাক অপ্ৰত্যাশিতভাৱে লগ পাই প্রণৱ যেন কিছু অপ্ৰস্তুত হ’ল। মিতালিয়ে শেষত কৈ যোৱা কথা কেইমানে সচাকৈয়ে তাৰ কোনোবাখিনিত বাককৈয়ে আঘাত হানিলে। “খুব ভাল কথা কে ভাবিছে প্রণৱদা! কিজানিবা কলেজত কিবা সুবিধা হয়ে — ...।” মিতালিয়ে তাক আজি অপমান কৰিলে। এয়া, কলেজৰ শিক্ষক আৰু স্কুলৰ শিক্ষকৰ মাজত বহুত ব্যৱধান।

পৰীক্ষাত দুবাৰো অকৃতকাৰ্য্য হৈ তৃতীয়বাৰত কোনোমতে দ্বিতীয় বিভাগত উত্তীৰ্ণ হোৱাৰ লগে লগেই মিতালি হৈ পৰিল যোৰহাটৰ কলেজ এখনৰ অধ্যাপিকা। এবছৰ পাছতেই প্ৰণৱে শুনিছিল মিতালিৰ বিয়াৰ খবৰ। মাক দেউতাকৰ পচন্দমতেই দেবালীৰ কাকতি নামৰ কোনোবা এজন সুখ্যাতিসম্পন্ন ঐশ্বৰ্য্যশালী ব্যক্তিৰ লগত মিতালিৰ বিয়া হৈ গ'ল। চাহ বাগিছাৰ মালিক দেবালীৰ কাকতিৰ -- ধন মান, ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতিৰ পয়োভৰ দেখি মিতালিৰ হয়তো আৰু আপত্তি কৰিবলগীয়া একো নাছিল। ভাল ছাত্ৰ হৈয়ো চাকৰিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰণৱে একো সুবিধা কৰিব নোৱাৰিলে। শেষত জানিবা দেউতাকৰ খাটিৰতে অথাৎ মধুপুৰ অঞ্চলৰ মূখী-মাল মানুহৰ ল'ৰা হিচাপে সি তাৰে হাইস্কুলখনত কামটো পালে। তথাপি মনৰ উৎসাহ-উদ্দীপনা শেষ হৈ যোৱা নাছিল তাৰ, সেয়ে প্ৰণৱে ভাবিছিল ইংৰাজীত এম, এ, দিয়াৰ কথা। অৱশ্যে অইনৰ দৰে সুবিধাবাদী মনোভাৱ তাৰ নাছিল। অইন চাকৰি কৰাৰো তাৰ অভিপ্ৰায় নাছিল। সি মাথো ভাবিছে, স্কুলখনৰ শোচনীয় অৱস্থাটোৰ কেনেকৈ উন্নতি কৰিব। মণিকাঞ্চন বিদ্যালয়ৰ মৰমী পৰিবেশটোৰ লগত ছয়টা বছৰে তাৰ সম্পৰ্ক খুব নিবিড় হৈ গৈছে। এই মৰমৰ বান্ধোন ত্যাগ কৰি আঁতৰি যোৱাৰ অভিপ্ৰায় প্ৰণৱৰ নাই। স্বাৰ্থপৰ হৈ সমাজত বহুতো ধন আৰ্জিব পাৰি, কিন্তু মানৱতাৰ কল্যাণ সাধনাত জীৱন নিয়োগ কৰাহে শ্ৰেয়। সেয়ে প্ৰণৱ আজি সঁচাকৈয়ে সুখী।

জীৱনত সি বহুত ত্যাগ কৰি আহিছে, আৰু সেই ত্যাগৰ উৎস সি পাইছিল মিতালি বৰুৱা নামৰ লাহী'কৈ ধুনীয়া মৰম লগা ছোৱালীজনীৰ পৰা। সঁচাকৈয়ে মিতালিৰ ব্যক্তিত্বক প্ৰণৱে কাহানিও অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰে। গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আকাশে বতাহে এদিন মাথো এটা নামেই সকলোৰে মুখে মুখে আছিল; মিতালি বৰুৱাৰ নাম। আনিন্দ্য সুন্দৰী বুলি মিতালিক

বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সকলোৰে জানে; গায়িকা স্বৰূপেও মিতালি আছিল অতুলনীয়; আৰু সকলোৰেই ভাল পাইছিল প্ৰণৱক। ছাত্ৰ একতা সভাৰ সাধাৰণ সম্পাদকৰ পদত অধিষ্ঠিত হৈ সকলোৰে মনত তাৰ ব্যক্তিত্বই প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিছিল। খেলা ধূলাতো সি জানো কম পাৰ্গত আছিল! সেয়ে হয়তো তাৰ জয়যাত্ৰাৰ সহচৰী হৈ মিতালি বৰুৱাই বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ছবছৰীয়া সময়-খিনিক সফল কৰি গঢ়ি তুলিছিল। তাৰ পাছত প্ৰণৱৰ লগত মিতালিৰ ভবিষ্যত বিবাহ সংঘটিত হোৱাৰ ক্ষেত্ৰত আৰু কোনো সন্দেহ নাছিল যদিও, কালৰ গতিত সেইয়া হৈ নুঠিল। সোনালী অতীতৰ দিনবোৰৰ কল্পনা নিষ্ঠুৰ বাস্তৱৰ বুকুত হেৰাই গ'ল। কলেজৰ অধ্যাপিকা মিতালি বৰুৱাৰ জীৱনৰ গতি এতিয়া আৰু প্ৰণৱৰ লগত নিমিলে। এৰা, সি যেন কক্ষচ্যুত হৈছে। মিতালি আৰু প্ৰণৱৰ মাজত গঢ়ি উঠা ব্যৱধানটো আৰু যে কোনো দিনেই নিৰ্মূল নহব, এই কথা প্ৰণৱে ভালদৰেই উপলব্ধি কৰিছিল। সেই সুমধুৰ অতীতৰ দিনবোৰ কালৰ বুকুত লয় হৈ গ'ল, বাস্তৱৰ বুকুত যি ঘটিছে, সেয়ে শাস্তৱ সত্য।

চাকৰি পোৱাৰ পাছতেই মিতালিয়ে গুৱাহাটী এৰি যোৰহাটলৈ গৈছিল। সেই দিন ধৰি মিতালিক আৰু প্ৰণৱে দেখা নাছিল। এৰা, নতুন পৰিবেশটোৰ মাজত মিতালিয়ে হয়তো প্ৰণৱৰ কথাবোৰ পাহৰি গৈছিল। মিতালিয়ে জীৱনত মাথো সুখ আৰু আনন্দকেই চিনি পাইছিল। প্ৰণৱো দুখীয়া ঘৰৰ লৰা নহয়, তথাপি পৈত্ৰিক সম্পত্তিক লৈ আত্মগোঁৱৰ কৰা স্বভাৱ তাৰ নাছিল। সেই মণিকাঞ্চন বিদ্যালয়ত শিক্ষকতা কৰাৰ পিছৰে পৰা তাৰ মনৰো পৰিবৰ্তন ভালেখিনি হ'ল। তাহানিৰ সাজ-পোছাকযোৰো দিনে দিনে যেন ব্যৱহাৰৰ অনুপযোগী হৈ পৰিল। শুধু বগা ধুতি-পাঞ্জাৰী পৰিহিত প্ৰণৱৰ এই নতুন সাজ দেখি মিতালিয়ে হয়তো মনে মনে বিস্ময় মানিছিল। গুৱাহাটীৰ জনবহুল বাজ-

পথেদি খোজ কাটি যাওঁতে প্রণৱে বহুত কথাই ভাবিছিল। তাৰ কথা, মিতালিৰ কথা আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অফুৰন্ত আনন্দৰ মাজেদি পাৰ হৈ যোৱা দিনবোৰৰ কথা। কিন্তু সেইবোৰ দিনৰ স্মৃতিয়ে আজি মাথো তাক বেদনাত কৰি তোলে; অতীতৰ কল্পনাময় জীৱনটো তাহানিৰ বুৰুতেই শেষ হৈ গ'ল; আৰু এইয়া যে কিমান পৰিবৰ্তন!

ৰাতিটো হোটেলত কটাই পিছদিনা সি মধুপুৰলৈ যাবগৈ। সোণৰ আঙঠি এটা বনেৰাৰ কথা মাকে বৰকৈ কৈ আছে। বৰপেটাৰ সুবিখ্যাত ব্যৱসায়ী বজ্জনীকান্ত পাঠকৰ প্ৰথম কন্যা প্ৰণীতাক প্ৰণৱলৈ দিয়াৰ ঠিক হৈছে। বাহি যোৱাও ভাল মিলিছে হেনো। প্ৰণৱৰ ভাল চাকৰি এটাৰ দিহা কৰি দিয়াৰ আশাও অৱশ্যে পাঠকে বাককৈয়ে দিছে প্ৰণৱৰ মাক-দেউতাকক। বজ্জনীকান্ত পাঠক হাত দীঘল; চেপ্টাৰ অসাধ্য যেন তেওঁৰ একোৱে নাই। কিন্তু প্ৰণৱে জানো ইয়াত মত দিব পাৰিব? নিজৰ ব্যক্তিত্বক আনৰ হাতত পুতলা হবলৈ সি অন্ততঃ দিব নোৱাৰে। তাৰ কৰ্তব্য সি স্থিৰ কৰি থৈছে। তাহানি পঢ়ি অহা এম, ই, স্কলখনৰ অৱসৰপ্ৰাপ্ত শিক্ষক ভাৰ্গৱ চৌধুৰীৰ কৰণ চকুযুৰি প্ৰণৱৰ মনৰ দাপোনিত ভাঁহি উঠিছিল। চাৰিজনীকৈ বিবাহোপযোগী ছোৱালী থকা সত্ত্বেও আজিলৈকে এজনীকো এঠাইত গটাব পৰা নাই; আৰু ভাৰ্গৱ চৌধুৰীয়ে তাকেই আশা কৰি এইকথা তাৰ আগত বহুবাৰ প্ৰকাশ কৰি আহিছে।

পানবজাৰৰ গলিটোৱে খোজদি যাওঁতে সোণাৰিৰ দোকানখন পাই খন্তেক নীৰৱে থিয় হৈ কিবা যেন সি ভাবিলে। দোকানত প্ৰৱেশ কৰি আঙঠি এটা গটাই দিবলৈ সোণাৰিক নিৰ্দেশ দি প্ৰণৱে লৰালৰিকৈ বিজ্ঞানত উঠি হোটেল পালেগৈ।

এটা মাহ পাৰ হৈ গ'ল। মাজতে ভনীয়েকৰ বিয়াৰ বাবে নিমন্ত্ৰণ কৰা মিতালিৰ চিঠি এখন প্ৰণৱে পাইছিল। বিয়ালৈ

যোৱা নহ'ল যদিও শুভেচ্ছা জনাই টেলিগ্ৰাম এখন দিবলৈ সি নাপাহৰিলে। এৰা আজিকালি তাৰ বে লোকৰ বিয়া-সবাহত ফুৰিবলৈকো সময় নাইকিয়া হ'ল। তাতে বিয়া-সবাহত সেই একেটাই প্ৰশ্ন, “প্ৰণৱ! তুমি পিছে এইদৰেই থাকিবা নেকি? কিবা এটা কৰা।” য'তে ত'তে মাথো বিয়াৰ ইজিত দি কৰা প্ৰণবোৰ শুনি শুনি তাৰ আমনি লাগি গৈছে। সোণাৰিক গটাবলৈ দিয়া আঙঠিটো বাকচৰ চুকত পৰি আছে, নগদ তিনিশ টকা পৰিল। মাকক এতিয়াও কথাটো কোৱা নাই; আৰু পলম নকৰাই ভাল। মাকে যে সেই একেটা কথাৰ চিন্তাত অধৈৰ্য্য হৈ পৰিছে।

সেইদিনা আবেলি সময়ত চাহ জনপান আগবঢ়াই দিয়াৰ লগতে ছমুনিয়াৰ কাটি মাকে ক'লে:

—“প্ৰণৱ! মোৰ ভাগ্যত আৰু সুখ নিমিলিল। কোন দিনা সুখ হব নাজানো!”

মাক উদ্দেশ্যে কৰি মাকে কথাষাৰ ক'লে, প্ৰণৱে ভালদৰেই বুজিলে। মাকৰ দুখনো কোন যিনিত? ডাঙৰ ককায়েক অকপে নামকপত ভাল চাকৰিয়েই কৰে; বিয়া-বাকও কৰাইছে। প্ৰণৱৰ সৰু ভনীয়েক অনুভাক বিয়া দি উলিয়াই দিয়াবো আজি চাৰি বছৰেই হ'ল। বৰ্তমান সিয়েই মাত্ৰ ঘৰত থাকে; আৰু তাক লৈয়ে মাক-দেউতাকৰ যেন কত চিন্তা। নীৰৱে সি উঠি গৈ হেঙাৰত আঁৰি ধোৱা শুধ বগা পাজাৰী ছোলাটোৰ পকেটৰ পৰা বেগুনীয়া কাগজেৰে মেৰিয়াই ধোৱা আঙঠিটো আনি মাকৰ হাতত দিলে। আঙঠিটো মাকক দিম বুলি বাকচৰ পৰা উলিয়াই চোলাৰ পকেটত ধোৱাও কেইবাদিনো হ'ল, কিন্তু কিবা এটা চিন্তা কৰিহে আঙঠিটো সি মাকক দিব পৰা নাছিল।

—“মা! এইয়া লোৱা তোমাৰ বস্তু।”

মাকে আঙঠিটো হাতত লৈ অতিশয় আচৰিত হ'ল আৰু

বিস্ময়ত হতবাক হোৱা মাকৰ মুখমণ্ডলত এক অস্বাভাৱিক উত্তে-
জনা জাগি উঠিল।

—“প্ৰণৱ!” লাহেকৈ মাকে মাতিলে।

—“মা! আঙঠিটো ভালদৰে চোৱা”

—“কিন্তু আঙঠিটোত দেখোন লিখা আছে ‘অনিমা’ আৰু
আঙঠিৰ ডিজাইনটোও বৰ ভাল নহ’ল দেখোন, প্ৰণৱ।”

—“এবা, ডিজাইনৰ কথা মই চিন্তা কৰা নাই। আঙঠিত
লিখা নামটো ‘অনিমা’—ঠিকেই আছে।”

—“কিন্তু প্ৰণীতাহে আছিল... ..।”

—“মোক আৰু বিবস্ত্ৰ নকৰিবা মা! বজ্জনীকান্ত পাঠকৰ
ছোৱালী প্ৰণীতাৰ বিয়া মোৰ লগত নহয়।”

—“তাৰ মানে ... ..? তাৰ মানে ভাৰ্গৱ মাষ্টাৰৰ
ছোৱালী অনিমাক?”

—“এবা, ভাৰ্গৱ মাষ্টাৰৰ ছোৱালী অনিমাক অপচন্দ কৰিব-
লগীয়া একো নাই মা!”

—“ঠিক আছে, তোৰ যি ইচ্ছা।”

—“এইয়া মোৰ ব্যক্তিগত কথা নহয় মা! এইয়া বে
মানৱতাৰ দাবী। এজন কন্যাদায়ক পিতৃক বক্ষা কৰাৰ বাবেই
মই এই কাম কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত কৰিছোঁ, মা!”

—

এনাজৰী

জুই! একাৰ নিশাৰ একুৰা জুই। এফালৰ পৰা শেষ হৈ
গৈছিল খেৰ-বাইৰ সহস্ৰ পংজা। প্ৰজ্বলিত অগ্নিশিখাৰ ফিৰিঙ-
তিয়ে একাৰ ক’লা আকাশৰ বুকুত অভাৱনীয় দৃশ্যৰ অৱতাৰনা
কৰিছিল। ৰূপহী গাৱঁৰ সেউজী নয়নাভিৰাম দৃশ্যশোভা উদ্ভূত
দাৱানলৰ বুকুত নিশেষ হৈ গৈছিল। কিন্তু এইয়া কিয় হ’ল?
প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ বুকুত কুঠাৰাঘাত কৰি শান্তিৰ আলয় খেৰ-
বাইৰ এই পৰ্ণকুটিৰত কোনে অগ্নি সংযোগ কৰিলে বাক? এবা,
কোনোবা হৃদয়হীন মানৱ পশুৱে। মানুহ অমানুহ হয়, বিবেকৰ
পতন হয়। কিন্তু কিয়? কিয় হিংসাত উন্মত্ত হয় মানৱ পশুৱে?
ভগবানৰ সৃষ্টিত এইখন পৃথিৱীত অইন জীৱজন্তুবোৰে একেশ্ৰেণীৰ
জীৱহিংসাত কাহানিও উন্মত্ত নহয় দেখোন! কিন্তু মানুহে ... ..?
মানুহে কৰিছে কি? তাকেই ভাবি ভাবি মন আকুল হৈছিল
বৃদ্ধ সদানন্দ মণ্ডলৰ। সেইজোপা আঁহত গছ তাহানিৰ দৰেই
এতিয়াও আছে সদানন্দ মণ্ডলৰ বাৰীৰ চুকত। এৰি-অহা দিনবোৰৰ
কিমান যে স্মৃতি সেইজোপা আঁহত গছৰ তলত জড়িত আছে;
সেইয়া সদানন্দ মণ্ডলৰ হৃদয়পটত অঙ্কিত আছে। আঁহতজোপা
এতিয়াও তাহানিৰ দৰেই সজীৱ হৈ আছে। কিন্তু সদানন্দ
মণ্ডলৰ তাহানিৰ লগৰীয়াবোৰৰ সৈতে নিজৰ মনটোও দেখোন
মৰহি গৈছে। সোনাপাহী, বতন, হৰিপ্ৰসাদ, হাচিনা, মজিদ
আলী আৰু ক’তযে শৈশৱৰ লগৰীয়া আছিল। বয়স আৰু
সময়ৰ সোতত বহুতো আঁতৰি গ’ল, সদানন্দ মণ্ডলৰ মনৰ মাজত
স্মৃতিৰ টুকুৰা হৈ ৰ’ল মাথো সেইদিনবোৰৰ অস্পষ্ট প্ৰতিচ্ছবি।

কিন্তু ... .. সেই জুই জ্বলালে কোনে? লেলিহান
অগ্নিশিখাৰ বুকুত জাহ গ’ল ৰূপহী গাৱঁৰ ৰূপ। এইখন সমাজ

মানব সমাজ ! সদানন্দ মণ্ডলে অতদিনে তাকেই ভাবিছিল। কিন্তু এইখন মানব সমাজৰ মাজত ইমান বিভাজন কিয় ? এইকথা আজিও বুজিলে সদানন্দ মণ্ডলে। কপহী গাৰ'ৰ বুকুত কোনোবা ছুৰ্ত্তই জুই দিলে। কত শত যুগ বিভিন্ন হৈ নোযোৱা মৰম-স্নেহৰ বান্ধোন আজুৰি থহাবলৈ কোনোবা ছুৰ্ত্তৰ দলে এই পাশবিক অত্যাচাৰত উদ্ভূত হল। গৃহহীন, সম্বলহীন সহস্ৰ নব নাৰীয়ে প্ৰাণৰ মমতাত লবি পলাইছিল, অসহায় আৰ্ত্তনাদত আকাশ-বতাহ কঁপি উঠিছিল। তথাপি সদানন্দ মণ্ডল স্থিৰ হৈ আছিল। আহতজোপাৰ তলত থিয় হৈ মণ্ডলে চিন্তা কৰিছিল কপহী গাৰ'ৰ অতীত আৰু ভবিষ্যত।

পিছদিনা পুৱতী নিশা সূৰ্য্যৰ বশ্মিত কপহী গাৰ'ৰ কদৰ্যা কৰুণ কপ দেখি সদানন্দ মণ্ডলৰ বুকু তুচকুত চকুলো বাগৰি আহিছিল। দূৰণিৰ পৰা লবি আহিছিল গৃহহাৰা পৰিয়ালৰ বহুতেই : কিন্তু অৱশেষ ! একাৰ ক'লা এঙাৰ মিশ্ৰিত ছাই মাথো ছাই। তাৰ মাজতেই দুই এটা ঘৰ বন্ধা পৰিছিল। সদানন্দ মণ্ডলৰ টিনপাতৰ ঘৰকেইটাও বন্ধা পৰিছিল। জনতাৰ ভিৰ ঠেলি সদানন্দ মণ্ডল আগুৱাই গৈছিল চিনাকি পৰিয়ালবোৰৰ খবৰ লবলৈ। সদানন্দ মণ্ডলৰ চকু হঠাৎ মজিদ আলীৰ তুচকুৰ চাৱনি স্থিৰ হৈ বৈছিল। মজিদ আলীৰ চকুতো পানী জিলমিলাই উঠিছিল; তেওঁৰ অন্তৰতো সেই একেই বিবেকৰ দংশন।

—“মণ্ডলবাবু !” মজিদ আলীৰ আবেগ বিহবল বকু কঁপি উঠিছিল।

—“আলী চাহেব !”

—“এইয়া কি হ'ল ?”

—“সকলো ভগবানৰ ইচ্ছা।”

—“এবা, আল্লাই পৰীক্ষা কৰিছে মাথো। বাইজৰ মনোবল থাকিলে কপহী গাৰ'ৰ বুকুলৈ সেই আগৰ অৱস্থা ঘূৰি আহিব।”

—“আহিব নিশ্চয়, যিদিনা আমাৰ মাজৰ পৰা ভুল আঁতৰি যাব।”

—“আমাৰ মাজতেতো কোনো ভুল নাই মণ্ডল। ক'তদিন ধৰি আমি এই গাৰ'তেই বসবাস কৰি আহিছো।”

—“এবা, সেই কথা সকলোৰে একেমুখে স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব।”

এইখন কপহী গাওঁ। অভাৱে-অনাটনে, দুখে-সুখে, ইঘৰে-কিঘৰক সহায় কৰি আহিছে। সেইয়া বহুত কথা... ..। স্মৃতিৰ টুকুৰা হৈ সদানন্দ মণ্ডল, মজিদ আলী আৰু বহুতৰে মানসপটত লিপিবদ্ধ হৈ আছে চিৰন্তন ৰূপত। একে চুবুৰীতে ডাঙৰ হৈছিল সদানন্দ আৰু মজিদ আলী। সদানন্দৰ অৱস্থা পিতৃ পুৰুষৰ দিনৰ পৰাই ভাল। মণ্ডলৰ চাকৰি কৰিয়ে সদানন্দই গাৰ'ৰ ভিতৰতে তিনিটা টিনপাতৰ ঘৰ তুলিছিল। মজিদৰ অৱস্থা ভাল নাছিল যদিও ধন-মান আৰু বয়সৰ ব্যৱধানতো সদানন্দ আৰু মজিদ আলীৰ শৈশৱৰ বন্ধুত্বৰ বান্ধোন বিছিন্ন হৈ যোৱা নাছিল। গাৰ'ৰ প্ৰাইমাৰী স্কুলখনত মজিদে শিক্ষকতা কৰিছিল। মজিদৰ পত্নী বেজিনাৰ অক্লান্ত পৰিশ্ৰমত ঘৰখনৰ শ্ৰীবৃদ্ধি দিনকদিনে বাঢ়িছিল। তামোল-পানৰ বাৰীখনো বেজিনাই নিজহাতেৰেই লগাইছিল। গৰুৱে-গায়ে, হাঁহে-পাহে, সংসাৰখনত যেন একেবাৰেই অভাৱ নাই। তিনিটা লৰাছোৱালীকে চহৰত থৈ পঢ়াবলৈকো সমৰ্থ হৈছিল মজিদ আলীয়ে।

সদানন্দ মণ্ডলৰ একেবাৰে অভাৱ নাছিল যদিও, এটি সন্তানৰ অভাৱত সদানন্দ আৰু তেওঁৰ পত্নী নয়নতৰাৰ অন্তৰ খুলি খুলি খাইছিল। কিন্তু ভগবানৰ কৰুণাত মজিদ আলীৰ পত্নী বেজীনাৰ সহায়ত গাৰ'লীয়া ঔষধ তিনিপালি প্ৰয়োগ কৰিয়ে নয়নতৰাৰ মনত আশাৰ সঞ্চাৰ হ'ল। নয়নতৰা সঁচাকৈয়ে মাতৃ হ'ল। বন্ধ্যা নামৰ অভিশাপৰ পৰা মুক্তি পালে নয়নতৰাই। এইকথা

স্বৰবিষয়ে সদানন্দ মণ্ডলেম মজিদ আলীৰ ঘৰখনক পাহৰিব নোৱাৰিছিল। এইদৰে মজিদ আলী আৰু হাচিনাই বহুতৰে উপকাৰ কৰি আহিলেও, এদিন তেওঁলোকৰ নিজৰ ঘৰতেই মহা অনর্থ মিলিল। মজিদ আলীৰ ভনীয়েক চেনেহীক বিয়া দিছিল আমজেদ হুচেইন নামৰ মানুহ এজনক। আমজেদ মানুহজন দেখাই শুনাই ভালৈ আছিল। কিন্তু মানুহ চিনা টান। ভুল হৈছিল মজিদ আলীৰ। ছমাহ পাছত আমজেদ হুচেইন চহৰলৈ যাও বুলি আৰু উলটি নাছিল। চেনেহীয়ে বাটলৈ চাই-চাই হতাশ হ'ল। এদিন তাই বুজিলে যে তাইৰ সৰ্বস্ব শেষ হৈ গৈছে। চিন্তাত অৱশ হৈ তাই বিচনাত আশ্ৰয় ললে। চেনেহীৰ দেহ আৰু মনৰ দুৰ্বলতা লক্ষ্য কৰি বেজিনাই বুজিলে—চেনেহী মাতৃ হোৱাৰ পথত। কিছুদিন পলমকৈ মজিদ আলীয়েও উপলব্ধি কৰিলে, আমজেদ পলাল। কিয় এই বিশ্বাসঘাটকতা। আমজেদ মানুহজন প্ৰকৃততে কোন? স্বদেশীনে বিদেশী! কিয় এই বিপদ্যয়? এইয়াই মানুহৰ বিচাৰ বুদ্ধি? হায় ভগৱান! চেনেহীৰ অৱস্থা কি হব? এজনী গাভৰু; ক'ত আশা, ক'ত সপোন তাইৰ বাস্তৱত ৰূপ দিবলৈ এতিয়াও বাকী। চিন্তাৰ সাগৰত পাৰকুল হেৰুৱাই মজিদ আলীয়ে সদানন্দ মণ্ডলৰ কাষ চাপি তাকেই আলোচনা কৰিছিল:—

—“মণ্ডল বাবু!”

—“আলী চাহেব!”

—“এতিয়া আৰু কি উপায় আছে?”

—“ভগৱানে যদি কৰে, চেনেহীক আকোঁ কাৰোবালৈ বিয়া দিবা। তাই নিৰ্দোষী।”

—“সেইখিনি কৰিবলৈকো বাট বন্ধ। চেনেহী অন্তঃসত্ত্বা। তাইৰ সন্তানটোৰ অৱস্থা কি হব?”

—“সমস্তা তেনেহলে জটিলেই।”

দিনবোৰ পাৰ হৈ গ'ল। এটি সুন্দৰ পুত্ৰসন্তান চেনেহীৰ

চেনেহীৰ কোলালৈ আহিল। ওঠৰ বছৰীয়া গাভৰু চেনেহীয়ে পিতৃহীন শিশুটি বুকুত সাৱটি কান্দিছিল। অনাগত ভবিষ্যতৰ বুকুত এই শিশুটিক তাই কেনেকৈ মানুহ কৰিব বাক? ককায়েক আৰু বোৰেক বেজিনাৰ উদাৰ হৃদয়ৰ আশ্ৰয়খিনিৰ মাজতেই চেনেহীয়ে জীয়াই থকাৰ সম্বল বিচাৰি পালে কাৰণ বেজিনাই চেনেহীক বুজনি দি কৈছিল:—

—“নাকান্দিবি চেনেহী! ইমান সুন্দৰ এই শিশুটি। আমাৰ দৰে এই ছখীয়া ঘৰত জন্ম ললেহি। এইয়া নেদেখাজনৰ দান বুলি ভাবি আমি গ্ৰহণ কৰি কৃতার্থ হোৱাহে কথা। ইয়াত দুখ কৰিবলগীয়া একো নাই চেনেহী!”

চকুলো মটি চেনেহী শান্ত হৈছিল। তাৰ পাছত আৰু কোনোদিন কন্দা নাছিল চেনেহীয়ে। ছতৰ্গীয়া শিশুটিৰ মুখলৈ চাই সকলো পাহৰি যাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। এসময়ত ৰঞ্জন ডাঙৰ হ'ল শিক্ষিত হ'ল। চহৰৰ কোনোবা এখন চৰকাৰী কাৰ্যালয়ত চাকৰিও পালে; কিন্তু বিয়া নকৰালে ৰঞ্জে। কাৰণ মাকৰ ব্যৰ্থতাতৰা জীৱনটোৰ কথা উপলব্ধি কৰি উদাস হ'ল ৰঞ্জনৰ মন। চেনেহী অকালতে বৃদ্ধা হৈ গ'ল। শুধু বগা কপাহী মেখেলা চাদৰযোৰে চিৰদিন তাই বিধবাৰ বেশতে কটালে। পাছ সন্ধ্যা পৰিএ নামাজত আত্মনিয়োগ কৰি একমাত্ৰ পুত্ৰৰ কুশল কামনাৰ বাহিৰে চেনেহীয়ে সংসাৰত আৰু একোকে নিবিচাৰিলে।

সদানন্দ মণ্ডলৰ এটি মাত্ৰ লৰা বিজয়শঙ্কৰে জীৱনত অভাৱৰ আচোৰ নপৰাকৈয়ে ডাঙৰ হ'ল। সময়ৰ সোতত পঢ়িগুনি মানুহ হৈ এদিন উচ্চশিক্ষা লাভ কৰিবলৈ সুদূৰ বিলাতলৈ যাত্ৰা কৰিলে। গাৱঁৰ মানুহে সদানন্দ মণ্ডলৰ পুত্ৰৰ প্ৰশংসাত শত-মুখ হ'ল। সদানন্দ মণ্ডলেও মনে মনে আত্মতৃপ্তি লাভ কৰিলে। কিন্তু বিজয় শঙ্কৰৰ সেই যাত্ৰাৰ আৰু অৱসান নহ'ল। বাৰিষা খৰালি, দিন মাহ বছৰে বিদায় ললে বহুবাৰ। বিজয়শঙ্কৰৰ

মাক নয়নতৰাৰ চকুৰ টোপনি হবিল। বহুটোৰ প্ৰত্যেক বিহুতেই পুতেকৰ আগমণ চিন্তা কৰি নয়নতৰাৰ মন ব্যাকুল হয়। এদিন প্ৰকৃত কথাৰ সন্তোদ পাই সদানন্দ মণ্ডল বিমোহ হ'ল। বিজয়শঙ্কৰে কোনোবা খুঁটানু ছোৱালী বিয়া কৰালে। কি ভাবিছিল; আৰু এইয়া কি হ'ল? বহুত আশা কৰিছিল সদানন্দ মণ্ডলে; কিন্তু সকলো ধূলিসাৎ হ'ল। পুতেকৰ বাবে কিমান ছোৱালী যে যাচিছিলহি নয়নতৰাক। বিজয়শঙ্কৰৰ বিয়াখন কিভাৱে পাতিব, সেই লৈ কিমান কল্পনা আছিল নয়নতৰাৰ মনত। অৱশেষত পুতেকৰ চিন্তাত নয়নতৰাই বিচনাত আশ্ৰয় ললে। সমাজে সদানন্দ মণ্ডলক এঘৰীয়া নকৰিলেই বন্ধা। বিজয়শঙ্কৰে বিলাতত গৈ মেম বিয়া কৰাই নিজ ধৰ্ম্মত কুঠাৰাঘাত কৰা কথাটোগাৰত বন্ধগণীল সমাজে মানিব জানো? ইতিমধ্যে বহুতৰে আগত সদানন্দ মণ্ডল ইতিকিওৰ পাত্ৰ হৈছেই। সেইদিনা ভগীৰথে মণ্ডলৰ মুখৰ আগতে বৰকথা মাতি গ'ল—‘বোলে মণ্ডলৰ ফুটনি আৰু টকাৰ গৰমৰ প্ৰতিফলটো পাইছে এতিয়া।’ এই দুখৰ দিনত মণ্ডলৰ আগত সান্ত্বনাৰ বাণী শুনাৰ কোনো নাই। অ'তদিনে ঘিঁৱোৰ মানুহে মণ্ডলৰ পৰা টকা ধাৰে নিছিল, সেইবোৰেও লাই পাই বৰকথা শুনাবলৈ নেবিলে। এইদুখৰ দিনত মজিদ আলীয়েহে আহি দুআৰাৰ সজকথা শুনাইছিলহি মণ্ডলক :—

—“মণ্ডল বাবু!”

—“আলীচাহেব! মোৰ বাচি থকাৰ আৰু লাভ নাই।”

—“কি কৰিব! সকলো নেদেখাজনৰ ইচ্ছা। আমি মাত্ৰ নিমিত্ত। যিকোনোদিন সংসাৰত বাচি থকা যায়, তেওঁৰ নাম লৈ যি পাইছো তাতে সন্তুষ্ট থাকিব লাগে। সংসাৰত কাৰ কোন? আজি আছে কালি নাই।”

—“হয়। তথাপি মনে নামানে। ক'ত আশা কৰি পুত্ৰ তুলিলো—বুঢ়াকালত সি আমাক দুখ দিলে।”

—“তাৰ গাত কি দোষ। সকলো আল্লাৰ ইচ্ছা। এইয়া মায়াৰ সংসাৰ। যিমানে মায়াৰ সংসাৰত আবদ্ধ হব, সিমানে দুখ শোকৰ বোজা অপাৰ সমুদ্ৰ তুল্য হব।”

—“আলী চাহেব! আপুনি ঠিকেই কৈছে। নিজৰ মনক নিজে প্ৰবোধ নিদিলে আৰু কোনে দিব? ঘৰ সংসাৰ, লৰা তিৰোতা সকলো মিছা। কিন্তু এই ঘৰ-দুৱাৰ, এই সম্পত্তি মই কাৰ কাৰণে কৰিলো আলী চাহেব?”

সদানন্দ মণ্ডলে পুতেকৰ বেজাৰত হুকুকাই কান্দি পেলাইছিল। সংসাৰ অসাৰ হৈ গৈছিল; আৰু সেইনিশাই জুই জ্বলিছিল ৰূপহী গাৰৰ বুকুত। ৰূপহীৰ প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্য ভস্মীভূত হৈ গৈছিল; যাওক। কোনো আক্ষেপ নাছিল সদানন্দ মণ্ডলৰ। কাৰণ সদানন্দ মণ্ডলৰ গোটেই সংসাৰখনেই ভস্মীভূত হৈ গৈছে। একমাত্ৰ মৰমৰ পুত্ৰ বিজয়শঙ্কৰে বিদেশত গৈ কোনোবা মোহময়ী নাৰীৰ প্ৰবোচনাত নিজৰ পিতৃ-মাতৃক পাহৰি গৈছে। কিন্তু আলী চাহেবে কোৱা কথা কেইবাবে সদানন্দ মণ্ডলৰ অন্তৰ আত্মাত এক নতুন আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিলে। তেওঁৰ মন প্ৰকৃতিস্থ হ'ল। এই মায়াৰ সংসাৰত মানুহ আত্মবিভোৰ হয়। মায়ামোহ ত্যাগ কৰিব পাৰিলেই মানুহ জয়ী হব পাৰিব। তেনেহলে কোনোবা সুন্দৰী তথী যুবতী হেলেনক বিজয়শঙ্কৰে জীৱন সঙ্গিনী ৰূপে গ্ৰহণ কৰিলে। ৰূপহী গাৰৰ বুকুত জন্ম ললেও, বিজয়শঙ্কৰে এখন প্ৰগতিশীল সমাজত ডাঙৰ হৈছিল। শত-সহস্ৰ জন-সমুদ্ৰৰ বিশাল বুকুত সি হয়তো নিজস্ব অস্তিত্ব বজাই ৰখাৰ চিন্তা কৰিবলৈ অসমৰ্থ হ'ল। সদানন্দ মণ্ডলৰ পুত্ৰ হলেও বিজয়শঙ্কৰ মানুহ। সেয়েহে হেলেনৰ মনৰ লগত বিজয়শঙ্কৰৰ মনৰ মিলন একমাত্ৰ মানবীয় ধৰ্ম্মৰ আৰ্হি মাথো; তাত ভয় আৰু আতঙ্কৰ সৃষ্টি হবলগীয়া একো নাই।

প্ৰতিদান

বিয়লিৰ আকাশত শেষ সূৰ্য্যৰ বশ্মিবোৰে বিদায় লৈছিল। শুভ্ৰ বগলি এজাক অক্ষুট ভাষাৰ গুঞ্জন কৰি উৰি গৈছিল দিগন্তৰ সীমান্তলৈ। আকাশৰ বুকুলৈ চাই চাই শেৰালিয়ে ভাবিছিল—কণ কণ চবাই চিৰিকতিবোৰেও দেখোন এটি সময়ত নিশাৰ আশ্ৰয় বিচাৰি নিজ নিজ বাঁহলৈ উলটি আহে। আপোনজনৰ মৰমে এই সংসাৰৰ প্ৰত্যেক প্ৰাণীকেই বান্ধি ৰাখিছে। সেয়েহে সংসাৰ ইমান মোহময়ী। দিগন্তৰ শেষ সীমান্তত বেলি মাৰ গৈছিল। ফুলনিৰ পৰা অহা এছাটি মিঠা সুবাসত শেৰালিৰ মনলৈ কৰ্তব্যৰ চেতনা আনি দিছিল। গোলাপ, তগৰ, জুতি আৰু ফুলিছিল বহুতো ফুল। শেৰালিয়ে এপাহি এপাহিকৈ সুগন্ধি ফুলবোৰ চিঙি খৰাহিত ভৰাইছিল। প্ৰত্যেক দিনে শেৰালিয়ে আহি এইদৰেই ফুল চিঙেহি, দেবতাৰ নামত উৎসৰ্গ কৰাৰ অৰ্থেই। ঘৰৰ নাম ঘৰটো মটি কাচি এগাছি মাটিৰ প্ৰদীপ জ্বলাই শেৰালিয়ে ভগবানৰ কাষত প্ৰাৰ্থনা জনাই, তাইৰ পৰিয়াল-বৰ্গৰ কল্যাণ অৰ্থে। কিন্তু নিজৰ বাবে ভগবানৰ ওচৰত মিনতি জনাবলৈ শেৰালিৰ একো নাছিল। এই সংসাৰত জীয়াই থকা শেৰালিৰ বাবে অৰ্থহীন। একমাত্ৰ ভগবান চিন্তাৰ মাজতে জীৱনৰ বাকী দিনবোৰ পাৰ কৰি দিবলৈ শেৰালিয়ে মনে-প্ৰাণে প্ৰস্তুত হৈছিল। ফুলৰ খৰাহিটো লৈ বাৰান্দাৰ খট-খটিত ভৰি দিয়াৰ লগে লগে শেৰালিয়ে দেখিছিল কোনোবা এজন ভজলোক গেটখুলি সোমাই আহিছে। ওৰনিখন টানি শেৰালিয়ে সোমাই আহিছিল ভিতৰলৈ।

সেইদিনা আছিল অমাবস্যা। আঁউসীৰ এই উপবাসী

(৬৫)

নিশাত বহু সময় নামঘৰত ভগবান চিন্তাৰ মাজতে দেহ-মন শুদ্ধ কৰি শেৰালিয়ে আহি যেতিয়া বৰঘৰত প্ৰৱেশ কৰিছিল শাহুৱেকে আহি শেৰালিক কৈছিল :—

—“বোৱাৰী তই হবলা কথাটো গমেই পোৱা নাই।”

—“কি কথা মা?” আশ্চৰ্য্যমিশ্ৰিত চাৰনিৰে শেৰালিয়ে শাহুৱেকৰ মুখলৈ চাইছিল। অ’তদিনে শেৰালিৰ ওপৰত প্ৰভুত চলাই আহা শ’হু আইৰ মুখত শেৰালিয়ে কঠোৰ শাসন সুলভ বাক্যই শুনিছিল। কিন্তু সেইগৰাকী শাহুআইৰ কথাৰ স্মৃতি এই অভাৱনীয় পৰিবৰ্তন দেখি শেৰালি আচৰিত হ’ল। অৱশ্যে কোনোবা আপোন পৰিয়ালৰ লোক ঘৰলৈ আহিলে আগে পিছেও শাহুৱেকৰ প্ৰসন্ন মূৰ্তি দেখিবলৈ পোৱা যায়।

—“নামঘৰত সোমাই থকা বাবে কথাটো তোক কোনেও গমেই দিয়াগৈ নাই। আমাৰ অমৰ উলটি আহিছে নহয়। যাহোক, ভগবানৰ আৰ্শ্ববাদ। ভগবানৰ প্ৰতি তোৰ অচলা ভক্তিৰ গুণতেই সি উলটি আহিছে।”

—“কোন আহিছে মা? মই একো বুজিব পৰা নাই।”

—“অমৰে ঘৰ এৰি যোৱা বাৰবছৰ হ’লহি। অ’তদিনৰ স্মৃতি ভগবানে তাক স্মৃতি দিলে। সি উলটি আহিছে। বোলো বোৱাৰী! এইবোৰ সাজপোচাকেৰে নোলাবি। অমঙ্গল হব। এইয়া চাবি লৈ যা। বৰপেৰা খুলি মুগাৰ কাপোৰ এযোৰ উলিয়াই পিন্ধিবি; গহনাখিনিও পিন্ধি লবি; আৰু কপালত সেন্দূৰৰ ফোটটো লৈহে ওলাবি আকোঁ। গোসাঁই ঘৰতে সেন্দূৰৰ টেমা এটা আছে। যা পলম নকৰিবি। আগতে গাটোও তিয়াই অহাহে মই ভাল দেখো। যা বোৱাৰী! তোৰ ধৰ্ম্মতে ঘৰৰ লৰা ঘৰলৈ উভতি আহিল। তাৰ মন বুজি চলিবি আই।”

অতদিনৰ স্মৃতি পুতেকক পাই শেৰালিৰ শাহুৱেক আনন্দত আগুৱাব। শেৰালিক কথা কেইআষাৰ কৈয়ে শাহুৱেকে বেগেৰে

বান্ধনি ঘৰত প্ৰৱেশ কৰিলে। শেৰালিৰ কণ্ঠ বন্ধ হ'ল। কোন-ফালে খোজ দিব এতিয়া তাই। বুকুত সাহস গোটাই শেৰালি আগবাঢ়িল নিজ কক্ষৰ অভিমুখে। সম্পূৰ্ণ বাৰবছৰ অতৃত তাইৰ স্বামী অমৰজ্যোতি উলটি আহিছে ইমানদিন অমৰজ্যোতি তেনেহলে জীয়াই আছিল। কিন্তু অ'তদিনে ঘৰ এৰি আঁতৰি থাকি কাৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ ললে অমৰজ্যোতিয়ে? কি অপৰাধ কৰিছিল শেৰালিয়ে? এৰা তাই অপূৰ্ব সুন্দৰী আছিল। সেয়ে পৰপুৰুষৰ আগত ওলোৱা, নতুবা এযাব কথাৰ আদান প্ৰদান কৰাও সহ্য নকৰিছিল অমৰজ্যোতিয়ে। তাইৰ প্ৰতিটো খোজতেই সন্দেহ কৰিছিল। মাজে সময়ে সামান্য কথা লৈয়ে অসন্তুষ্ট হৈ অমৰজ্যোতিয়ে শেৰালিৰ লগত কথাকে নাপাতিছিল। তাতে দেৱাশীষ চক্ৰৱৰ্তী নামৰ শেৰালিৰ লগতে পঢ়া দূৰ সম্বন্ধীয় ককায়েক এজন প্ৰায়ে আহিছিল শেৰালিৰ খবৰ লবলৈ। দেৱাশীষৰ আছিল সবল অন্তৰ; নতুনকৈ চাকৰিত সোমাইছেহি যোৰহাট নগৰত। সহজ ভাবেই দেৱাশীষ আহিছিল শেৰালি-হঁতৰ ঘৰলৈ। শেৰালিয়েও দেৱাশীষক আপোন ককায়েকৰ দৰেই ভাবিছিল যদিও, সেইয়া সহজ ভাবে লব পৰা নাছিল অমৰজ্যোতিৰ সন্দিহান মনে।

অনন্ত দেৱগোস্বামী নৈস্তিক ব্ৰাহ্মণ। দিনে নিশাই পূজা-অৰ্চনা লৈয়ে ব্যস্ত। ডাঙৰ লৰা অলোকজ্যোতি ইঞ্জিনীয়াৰ; মাজু পুতেক দিব্যজ্যোতিয়ে উজনি অসমৰ চাহ বাগিছাত ভাল চাকৰি কৰে। কনিষ্ঠ পুত্ৰ অমৰজ্যোতি উদাসীন। কোনো কামতেই মনৰ স্থিৰতা নাই। বি. এ শ্ৰেণীলৈ পঢ়িছিল যদিও পৰীক্ষা নিদিলে। সিমানতে শিক্ষা সামাপ্ত কৰি ডাঙৰ দোকান এখন খুলিছিল; টকা-পইচাও উপাৰ্জন ভালেই হৈছিল। অৱশ্যে অমৰজ্যোতিৰ খামখেয়ালি স্বভাৱে পিতৃ গোস্বামীদেৱক বাককৈয়ে চিন্তাত পেলাইছিল। সময়ে সময়ে দোকান বজাৰ চলাবলৈ

এৰি ঘৰত সোমাই কিবা যেন ভাবি থাকে। কিন্তু কি ভাবে সি ইমানকৈ? হয়তো শিক্ষা বিষয়ত সম্পূৰ্ণতা লাভ কৰিব নোৱাৰা বাবেই মনৰ অস্থিৰতা। উপযুক্ত বয়সত অমৰজ্যোতিৰ বিয়াখন পতাৰ পিছতহে স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলাইছিল দেউতাক অনন্ত দেৱগোস্বামীয়ে। যাহোক বোৱাৰীজনী আহিল যেতিয়া অমৰজ্যোতি সংযত হ'ব। ৰূপে গুণে ঘৰখনৰ সকলোৰে বাবে বোৱাৰীজনী মনৰ জোখৰেই আছিল। কিন্তু শেৰালিৰ অতুলনীয় ৰূপ লাৱণ্যয়ো অমৰজ্যোতিৰ মনত, বিশেষ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। তাতোকৈয়ো অমৰজ্যোতিৰ মনৰ অশান্তিৰ কাৰণ হ'ল শেৰালিৰ সেই আনন্দ্যসুন্দৰ ৰূপটোৱেই। তাইৰ প্ৰতিটো খোজতে অমৰজ্যোতি সজাগ হ'ল। সন্দেহ মাথো সন্দেহ। কাৰণে অকাৰণে শেৰালিৰ চৰিত্ৰক অমৰজ্যোতিয়ে সন্দেহৰ চকুৰে চালে। এটা সময়ত দেৱাশীষ যেতিয়া সঘনে শেৰালিহঁতৰ ঘৰলৈ আহিছিল; মনে মনে জ্বলি উঠিছিল অমৰজ্যোতি। সকলো বুজিও উপায় নাছিল শেৰালিৰ। দেৱাশীষক আহিবলৈ বাধা দিব পৰা মানসিক প্ৰস্তুতিও শেৰালিৰ নাছিল। মানুহৰ লগত হাঁহি-ধেমালিৰ মাজেৰে কথা এযাব পতাৰো স্বাধীনতা নাছিল শেৰালিৰ। এদিন অসহ্য হৈ শেৰালিয়ে প্ৰতিবাদ কৰিছিল :-

—“আপুনি মোক কিয় ইমান সন্দেহ কৰে?”

—“সন্দেহ! তোমাৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰ মই আৰু বুজিবলৈ বাকী আছেনে?”

—“মোৰো এটা তেজ মঙহৰ শৰীৰ আছে। মাহতৰ ঘৰ-খনলৈ যোৱাৰ কথা পাহৰিলো। সেইবুলি মোৰ আত্মীয় স্বজনেও মোক বিচাৰি নাহিব নেকি?”

—“আত্মীয় স্বজনে!” বিজ্ঞোপৰ হাঁহি ফুটি উঠিছিল অমৰজ্যোতিৰ ওঠত।

—“ঘৰলৈ মানুহ আহিলে মই মাত এবাৰ নিদিমনে বাক ?

—“তুমি বোৱাঠী ! বাটৰ বটকৰা ঘৰলৈ আহিলে, তুমি ওলোৱাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।”

—“এবা মইতো বোৱাঠীৰ কৰ্তব্যখিনিকেই কৰি আহিছো।”

—“তুমি মোক কি বুলি ভাবিছা ?” প্ৰতিধ্বনিত হৈছিল অমৰজ্যোতিৰ কক্ষ কণ্ঠস্বৰ।

—“মই। মই আপোনক দোষাৰোপ কৰিব বিচৰা নাই। কিন্তু মোক শান্তি লাগে।”

—“ঠিক আছে। তুমি শান্তিত থাকিবা—আক মই আঁতৰি যাম।”

সঁচাকৈয়ে তাৰ দুদিন পিছতেই অমৰজ্যোতি আঁতৰি গৈছিল। কলৈ গ’ল ঘৰৰ কোনেও নাজানিলে। বহুদিন, বহুনিশাৰ ব্যৱধানৰ শেষতো অমৰজ্যোতিৰ কোনো চিঠি-পত্ৰ নাছিল। শেৱালিয়ে সান্ত্বনা লভিছিল, হয়তো তাইৰ স্বামীয়ে তাইৰ ওপৰত অভিমান কৰি আঁতৰি গৈছে। কিন্তু কিমানদিন আঁতৰি থাকিব ? এদিন আহিব নিশ্চয় ! শেৱালিৰ কল্পনা বাস্তৱত আক ৰূপায়িত নহ’ল। মাজতে পাঁচটা বছৰ পাৰ হৈ গ’ল। ঘৰখনৰ সকলোৱে ভাবি ললে—অমৰজ্যোতিৰ মৃত্যু হৈছে। আঁতৰত থকা শেৱালিৰ জায়েক দুগৰাকীও আহি যেতিয়া কলেহি যে শেৱালিয়ে এই-দৰে থকাৰ আক প্ৰয়োজন নাই। ইমানদিনে অমৰ যেতিয়া ঘৰলৈ নাছিল, সি আক নাহে। নিশ্চয় অমৰজ্যোতিৰ অকাল মৃত্যু হৈছে। গতিকে শেৱালিক বিধবা বুলি ধৰি লব লাগিব আক বহুত কথা ... ..। শেৱালিয়ে বুজিছিল—তাইৰ অনাগত ভবিষ্যত ঘোৰ অন্ধকাৰ। অমৰজ্যোতিৰ নব্বোৰেক দুগৰাকীয়ে। শেৱালিৰ শাহুৰেকৰ বুকুৰ মাজত জ্বলি থকা তুহ জুইকুৰা যেন আক জ্বলাই দিলে। সময়ে সময়ে শাহুৰেকৰ কান্দোনত ঘৰ-খনৰ পৰিবেশ আক শোকাকুল হৈ পৰে। উপায় বিহীন হৈ

শেৱালিয়ে তাইৰ দেহৰ অলঙ্কাৰপাতি সকলো খহাই বিধবাৰ বেশ ললে ; আনকি ছবেলা ছসাজি নিৰামিষ ভাত বান্ধি খাবৰ বাবেও তাই শাহুৰেকৰ পৰা অনুমতি বিচাৰিলে। বৈবাগাৰ নতুন জীৱনত প্ৰৱেশ কৰি আত্মসংযমৰ শৃঙ্খলিত এটা অৱস্থালৈ অহাৰ প্ৰস্তুতি চলালে—শেৱালিয়ে। চকুলো শুকাই গ’ল। কান্দি কান্দি জীয়াই থাকিব তাই নিবিচাৰে। মৰিবলৈকো তাইৰ সাহস নাই। একমাত্ৰ ভগবানৰ নামত দেহ-মন উৎসৰ্গ কৰি এই জীৱনৰ বাকী দিনকেইটা অতিবাহিত কৰিব পাৰিলেই ৰক্ষা। তথাপি মায়ীৰ সংসাৰত থাকি নিৰাসক্ত এটি মন লৈ জীয়াই থকা যন্ত্ৰণা যে কিমান বেদনাদায়ক, সেইয়া একমাত্ৰ শেৱালিয়েহে বুজিছিল। কপালৰ সেন্দূৰৰ ফোট মচি তাই বোলাই ললে বগা চন্দনৰ ফোট। ক’লা দীঘল চুলিটাৰি বান্ধিব-লৈকো পাহৰি যায় কেতিয়াবা। ব্ৰাহ্মণ সমাজত বিধবা নাৰীৰ যি কঠোৰ নিয়ম-নীতি, সেই সকলবোৰেই পালন কৰিছিল শেৱালিয়ে। উপবাস, অনাহাৰ, অনিদ্ৰাৰ কঠোৰ ব্ৰতৰ মাজত আত্মসংযমৰ পথত উত্তীৰ্ণ হৈছিল শেৱালি। তাইৰ বয়স, ৰূপ সৌন্দৰ্য্য এই সকলোবোৰৰ কথাই তাই পাহৰি গৈছিল। কিন্তু এই কঠোৰ বৈবাগাৰ মাজত জীৱন সংযত হৈ যোৱাৰ পাছত আকো তাইৰ স্বামী অমৰজ্যোতি উলটি আহিছে। অ’তদিনে যিজন ব্যক্তিৰ নামত তাই বৈবাগ্য আদৰি ললে সেইজন ব্যক্তিয়েই সোশৰীৰে তাইৰ সন্মুখত আহি উপস্থিত হ’ল। শাহুৰেকে কোৱাৰ দৰে অমৰজ্যোতি খীনাই শুকাই অহা নাই। অমৰজ্যোতিৰ চেহেৰা ঠিকেই আছে মাত্ৰ বয়সৰ ব্যৱধানত যৌৱন-মূলত কমনিয়তাৰ অভাৱ ঘটিছে মাত্ৰ অমৰজ্যোতিৰ মুখমণ্ডলত।

—“শেৱালি !”

—“আপুনি আহিল ?

—“মই জীয়াই থকা কথাটো তুমি হয়তো ভাবিবলৈ টান পাইছা ?

—“নহয়।”

—“তেনেহলে তুমি ইমান ভয় খাইছা কিয়?”

—“ভয়! মই ভয় খোৱা নাই। কিন্তু ভাবিছোঁ: ”

—“ভাবিব লগা কি আছে?”

—“ভাবিছোঁ সম্পূৰ্ণ বাৰবছৰ পাছতহে মোক পৰীক্ষা কৰা কাৰ্য্য আপোনাৰ শেষ হ’ল।”

—“এবা, তুমি ঠিকেই আছা শেৱালি। কিন্তু মোৰ ভুল হৈছিল। মই ভুল বুজিছিলোঁ তোমাক।”

—“শ্ৰীৰামচন্দ্ৰয়ো সীতাক ভুল বুজি অগ্নিপৰীক্ষা কৰিছিল। কিন্তু সীতাই জানো সহিব পাৰিছিল?”

—“সেইবোৰ ধৰ্ম্মশাস্ত্ৰৰ কথা।”

—“আৰু এইয়া জলন্ত বাস্তৱ! সীতাৰ দৰে ময়ো যদি হেৰাই যাওঁ তেতিয়া..... ?

—“তুমি হেৰাই যোৱাৰ আৰু ভয় নাই শেৱালি! অগ্নি-পৰীক্ষাত তুমি উত্তীৰ্ণ হৈছা।”

—“এবা। ইমানদিন পলমকৈ। আৰু যে কোনো স্পৃহা নাই মোৰ। মই নিৰাসক্ত!”

—“আ—স্! মই খুব ক্লান্ত! প্ৰবাসে আমুৱালে। পুণৰ ঘৰলৈ আহিলো। কিহৰ মায়াত আহিলো মই, নিজেই নাজানো। কিন্তু মইতো সুখতেই আছিলো। সম্পূৰ্ণ বাৰবছৰ পিছত আজি আকৌ এইখন বিচনাত শান্তিৰে শুবলৈ আহিছো। মই যে খুব ক্লান্ত।”

—“আপুনি শোৱক।”

অমৰজ্যোতিয়ে শুই পৰিছিল সেইখন বিচনাত, যিখন বিচনাত অতদিন শেৱালিয়ে অকলশৰে বিনিদ্ৰ বজনী পাৰ কৰিছিল। শেৱালি ওলাই আহিছিল বাবান্দালৈ। এইয়া যে জীৱনৰ প্ৰকৃত অগ্নি-পৰীক্ষাৰ সন্মুখীন হৈছে তাই। শালুৱেকে তাইক নিৰ্দেশ

মতে শেৱালিয়ে ন সাজেৰে সাজি স্বামীৰ কাষলৈ আহাৰ আৰু প্ৰয়োজন নাই। কপালত বোলাই লোৱা চন্দনৰ বগা ফোট মচি বঙা সেন্দুৰৰ ফোট লব তাই আৰু নোৱাৰে। এই বৈধব্যৰ সাজ এৰি যুগাৰ মেখেলা চাদৰ পিন্ধাৰ বাবে তাইৰ মনৰ প্ৰস্তুতি আৰু নাই। তাই অতদিনে যি বৈবাগ্য গ্ৰহণ কৰিছে সেইয়া বাহ্যিক নহয়। মনে প্ৰাণে, হৃদয়ৰ কুলে কুলে তাই যে ভগবানৰ প্ৰেমত আগ্ৰত হৈ আছে, আৰু সেইজন ব্যক্তি অমৰজ্যোতি এতদিনে সুখতেই আছিল। অমৰজ্যোতিৰ সেই দুবস্ত যৌৱনটো কি অৱাৰতে পাৰ কৰি দিছে অতদিনে? হয়তো কতশত ব্যভিচাৰী নাৰীৰ স্পৰ্শত অমৰজ্যোতিয়ে আত্মতৃপ্তি লাভ কৰি অতদিনে উন্নত হৈ আছিল। সেই জীৱনৰ মদকতাই হয়তো অমৰজ্যোতিৰ মন তিক্ত কৰিলে। সেয়ে অমৰজ্যোতি উলটি আহিছে আপোন ঘৰখনলৈ। কিন্তু অমৰজ্যোতিয়ে শেৱালিক বিচাৰি অহা নাই। তাৰ হৃদয়ত শেৱালিৰ বাবে কোনো স্থানেই নাই, সেইকথা শেৱালিয়ে ভালদৰেই বুজিছিল। অমৰজ্যোতিয়ে এৰিযোৱাৰ পাছত শেৱালিয়ে এটি মৃত সন্তান গুপ্ত দিছিল। জীৱন মৃত্যুৰ সন্ধি ক্ষণত তাইক নিয়া হৈছিল এখন হচপিটাললৈ। কোনোমতে মৃত্যুৰ পৰা হাত সাৰিছিল যদিও তাইৰ সন্তানটো নাৰাচিঙ্গ। সেই যাতনাৰ কথা শেৱালিয়ে পাহৰি গৈছে; আৰু এতিয়া তাই সম্পূৰ্ণ এটি নতুন জীৱন গঢ়ি লৈছে। তাইৰ দীঘল ক’লা চুলিটাৰিত ধূপৰ সুবাস এতিয়াও লাগি আছে। খোপাটো বান্ধি তাই গুজি লোৱা ভগবানৰ নিৰ্ম্মালি জুতি ফুলপাহিৰ সুগন্ধই তাইৰ মনৰ মাজত পৱিত্ৰতাখিনি বাককৈয়ে জগাই তুলিছিল। কত সাধনাৰ অন্তত তাই আজি এইটো জীৱন লাভ কৰিছে। দেহমনৰ পৱিত্ৰতাখিনি তাই নিশেষ হৈ যাবলৈ দিব নোৱাৰে। অমৰজ্যোতিয়ে তাইৰ বিচনাখনতে শুই পৰিছে। শেৱালিৰ সৰ্ব্বশৰীৰ শিয়ৰি উঠিছে—কিবা এক আশঙ্কাত। এটা মিছা সন্দেহৰ ছাঁ লৈ এদিন অমৰজ্যোতিয়ে তাইক পৱিত্যাগ কৰি

আঁতৰি গৈছিল আৰু আজি এই মুহূৰ্ত্তত শেৱালিয়েওঁ সেই একেটা সন্দেহকে বৰিছে তাইৰ স্বামীক। সেয়ে অমৰজ্যোতিৰ চৰণতলত তাইৰ জীৱন যোৱন লুপ্ত হবলৈ তাই আৰু দিব নোৱাৰে। তাইৰ জীৱনৰ সূৰ্ব্বৰ ভগবানৰ নামত কাহানিবাই উৎসৰ্গ কৰি। দিছে। এই বৈবাগ্য জীৱন ত্যাগ কৰি আৰু কি নতুন সংসাৰ বচনা কৰিব পাৰিব শেৱালিয়ে? অসম্ভৱ! সেইয়া কেতিয়াও সম্ভৱ হ'ব নোৱাৰে। শেৱালিয়ে চিৰদিন পৱিত্ৰ শেৱালি হৈয়ে থাকিব। প্ৰকৃতি ৰাজ্যত শাৰদীয় নিশাবোৰত সহস্ৰ শেৱালিয়ে ছুৱৰি বুকুতলুপ্ত হৈ ভগবানৰ নামতেই নিশেষ হৈ যোৱাৰ দৰেই শেৱালিয়েও জীৱন শেষ কৰি দিব।

অমানিশাৰ এন্ধাৰ ভেদি তৰালি আকাশখন জিকমিকাই উঠিছিল। সেই তামসী ৰাতিৰ অন্ধকাৰ আৰু নীৰবতাৰ মাজেদি আগবাঢ়িছিল শেৱালিয়ে। জনপ্ৰাণীহীন নিশাৰ ৰাজপথ। প্ৰতিটো খোজতে শেৱালিৰ বুকু কঁপি উঠিছিল। কিবা এক আশঙ্কাত কোনোফালে লক্ষ্য নকৰাকৈ শেৱালিয়ে দৌৰিব আৰম্ভ কৰিছিল। অমৰজ্যোতিয়ে হয়তো শান্তিৰে গুই আছে! এটা সময়ত শেৱালি ভাগৰি গৈছিল। দৌৰিবলৈ তাইৰ আৰু শক্তি নাছিল। এখোজ দোখোজকৈ আহি গন্তব্য স্থান লাভ কৰি শেৱালিয়ে গীৰ্জাটোৰ দুৱাৰদলিত পৰি সজ্জাহীন হৈ গৈছিল।

পুৱতি নিশা! গীৰ্জাঘৰৰ সন্মুখত এজনী সুন্দৰী নাৰী জ্ঞান-হীন অৱস্থাত দেখি চিচ্টাৰ ৰজলিনে পৰিচৰ্যা কৰিলে। শেৱালিয়ে চকুমেৰি চালে।

—“তুমি ক'ৰ পৰা আহিলা ভনী?”

—“মই! মোৰ পৰিচয়! নালাগে জানিব চিচ্টাৰ!”

—“ঠিক আছে। তোমাক আৰু আমনি নকৰো। তুমি খুব দুৰ্বল।”

—“চিচ্টাৰ।”

—“কোৱা তোমাক কি লাগে?”

—“মোক লাগে এখন নতুন জগত। তোমাৰদৰে এযোৰ বগা সাজ আৰু এটা পৱিত্ৰ মন।”

—“তোমাৰ আত্মীয় স্বজন— .... ?”

—“সকলো আছে। কিন্তু সেই সকলোবোৰেই মোক প্ৰভাৱণা কৰিছে।”

—“তোমাৰ আৰু কোনো ভয় নাই। ত্ৰানকৰ্তা যীশুৱে তোমাক ৰক্ষা কৰিব।”

—“মোৰ আজি কোনো নাই। মুকলি আকাশৰ তলত সকলো মানুহেই হ'ব মোৰ আপোন।”

—“এই সংসাৰত তুমি হয়তো বহুত দুখ পাইছা।”

—“দুখ! এৰা, দুখ কষ্ট আৰু নিৰ্যাতন আছিল সীমাহীন। সেই দুখকষ্ট দিছিল মোক পৰিয়ালৰ মানুহবোৰেই। সেই বাবেই ঘৰ এৰি মই আঁতৰি আহিছো। কাৰণ মৰিবলৈ ভয় লাগে। মই জীয়াই থাকিব বিচাৰো। কিন্তু জীয়াই থাকিবলৈ মই আশ্ৰয়-হীন। অইন ঠাইত জীয়াই থাকিবলৈ আশ্ৰয় পালেও, পৰিয়াল মানুহবোৰে মোক জোৰ কৰি লৈ যাব। কিন্তু আপোন পৰিয়ালৰ মানুহবোৰকেই মই ভয় কৰো, খুব ভয় কৰো চিচ্টাৰ।”

—“আচৰিত! তোমাৰ কথাবোৰ মই বুজিবলৈ টান পাইছো। কিন্তু তুমি যিয়েই নোহোৱা, প্ৰভু যীশুৰ কৰুণাৰ পৰা তুমি কেতিয়াও বঞ্চিত নোহোৱা, তোমাৰ মঙ্গল হওক।”

—“চিচ্টাৰ!”

—“তোমাৰ নামটো কোৱা ভনী!”

—“মোৰ নাম শে-ৱা-লি, নহয়— ... নহয় শেফালি।”

—“শেফালি! এৰা ঠিক তোমাৰ দৰেই এজনী চিচ্টাৰ আছিল। নাম আছিল সুৰভি। সুৰভি বাইদেৱে আমাৰ এই শিশুসদনৰ সকলো দায়িত্ব বহন কৰিছিল। কিন্তু এদিন সুৰভি

বাইদেউক আমি হেৰালো চিৰদিনৰ বাবে। সেইয়া স্মৃতি
বাইদেউৰ কবৰটো ইয়াৰ পৰাই দেখি।”

—“নালাগে আঁক কব চিচ্‌টাৰ!”

—“শুনা ভনী! আমাৰ মৰমৰ স্মৃতি বাইদেউ তাতেই
শুই আছে; আঁক আমি জাগি আছে। এদিন আমিও তেওঁৰ
কাষলৈকে যামগৈ। কিন্তু যোৱাৰ আগতে যীশুৰ ৰাজ্যত আমি
মহৎ কাম সমাধান কৰিব লাগিব। অনাথ শিশুসদনৰ কামত
তুমিও নিযুক্ত হব লাগিব ভনী।”

—“মোৰ কোনো আপত্তি নাই চিচ্‌টাৰ!”

—“প্ৰভু যীশুৰ শান্তিৰ ৰাজ্যত মানৱ প্ৰেমৰ আদৰ্শৰে জীয়াই
থকা আনন্দ কিমান সেইয়া তুমি সোনকালেই বুজিবা।”

—“চিচ্‌টাৰ!”

আবেগ বিহীন কণ্ঠৰ পৰা শেৱালিৰ মাতটো কঁপি উঠিছিল।
অসীম শান্তিত শেৱালিয়ে চকু মুদিছিল। পুৰণি নিশাৰ নীৰৱতা
ভেদি গীৰ্জা ঘৰৰ পৰা তাহি আহিছিল ভক্তিমূলক প্ৰাতঃসঙ্গীতৰ
মধুৰ স্বেৰ্ণনি। এইয়া যেন স্বৰ্গৰাজ্য! ইমান—সুন্দৰ!
ইমান—অনুপম! আক কোনো ভয় নাই শেৱালিৰ। তাইক আক
কোনেও ধলেবে কাঢ়ি লৈ যাব নোৱাৰে। তাইৰ ধৰ্ম, তাইৰ
সাজ-পোচাক, তাইৰ নাম এই সকলোবোৰেই সম্পূৰ্ণ সলনি হৈ
গৈছে। শেৱালিৰ মনে বিচৰা শান্তিৰ ৰাজ্য যেন এইখনেই;
য’ত তাই বৈবাগ্য জীৱন সাৰ্থক কৰি তুলিবলৈ বিচাৰি আহিছে
একমাত্ৰ ভগবানক।

সন্ধ্যাতৰা

শীতৰ দিনবোৰে বিদায় ললে। গছে গছে কুঁহিপাতৰ পয়ো-
ভৰ। ডালে ডালে ফুলকলিৰ অপূৰ্ব সন্তাৰ। প্ৰস্ফুটিত শত-সহস্ৰ
বনফুলৰ সুবাসত মন বাউলি হোৱা বতৰ। এইহেন বতৰতো সন্ধ্যা-
তৰাৰ মনৰ আকাশখন একাৰ ক’লা। তাহানিৰ এৰি অহা দিনবোৰ।
ইমান সুন্দৰ! ইমান মনোৰম! সেই স্মৃতিয়ে সন্ধ্যাতৰাৰ মনৰ
মাজত মাথো হাহাকাৰৰ প্ৰতিধ্বনি তোলে। সেই দিনবোৰ হেৰাই
গ’ল; আক হেৰাই গ’ল তাইৰ আশা-আকাঙ্ক্ষা, ৰূপ যৌৱন আক
সৰ্বস্ব। মনে প্ৰাণে তাই নিঃস্বঃ হৈ গৈছে। কি যে অভিশপ্ত জীৱন।

মাজতে এটি দুৰ্যোগপূৰ্ণ বছৰে বিদায় ললে। এই বছৰটোত
প্ৰতিটো ক্ষণ সন্ধ্যাতৰাই পাৰ কৰিছে—এক সীমাহীন মৌনবেদনাৰ
অন্তৰালত। তাইৰ দুখ-বেদনা, অভাৱ অভিযোগৰ কথা আনক
শুনাবলৈ তাই সাহস নকৰে। সেইয়া এক অপ্ৰিয় সত্য; স্বীকাৰ
কৰিবলৈ গলে তাইৰ কলঙ্কিত জীৱনৰ এটা অধ্যায় উন্মুক্ত হৈ যাব।
কিন্তু তথাপি গোপনে ৰাখিব নোৱাৰিলে সন্ধ্যাতৰাই। সকলো
প্ৰকাশ হৈ গ’ল। মাক স্মৃতিটো আগতেই সন্দেহ কৰি-
ছিল। এতিয়া সেই সন্দেহ দূৰ হ’ল। স্মৃতিৰ অতি আদৰৰ জীৱনী
সন্ধ্যাতৰাৰ এই সৰ্বনাশ কোনে কৰিলে বাক? সন্ধ্যাতৰাৰ স্বভাৱ
চৰিত্ৰত সন্দেহৰ ছাঁ কোনোদিনেই দেখা নাছিল স্মৃতিটো। সেয়ে
শাসনৰ বান্ধোনেৰে তাইক বান্ধিব বিচৰা নাছিল। কিন্তু স্মৃতিৰ
ভুল হৈ গ’ল; মহা ভুল যাৰ পৰিনামত এতিয়া এইখন সমাজত
পৰিয়ালটো জীয়াই থকা কঠিন হব। সিহঁতক সমাজে এঘৰীয়া
কৰিব আক তাৰ ফলত সিহঁতে তিল তিলকৈ নবকত পচি মৰিব
লাগিব। উস্, ভগবান! এইবোৰ কথা স্মৃতিটো আক ভাবিব
নোৱাৰে।

সন্ধ্যাতৰাৰ মুখৰপৰা সকলো কথা শুনি মাক সুভদ্রা থৰ লাগিল। ইমান অন্যায়! মানুহে সহিলেও ভগৱানে নসহে নিশ্চয়! এতিয়া সন্ধ্যাতৰাক নীলকমলক দিয়াৰ বাহিৰে আৰু কি উপায় আছে? কিন্তু নীলকমলৰ অন্তৰত বিবেকৰ পতন কাহানিবাই হৈছে। সেয়ে সি সন্ধ্যাতৰাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। পৰৰ বদনাম মূৰ পাতি লব পৰা কাপুৰুষ সি হেনো নহয়। সেয়ে আছিল তাৰ দান্তিক প্ৰত্যুত্তৰ। কোনো উপায় নাছিল সুভদ্রাৰ। সমাজে যি শাস্তিকে দিয়ে তাকে মূৰ পাতি লবলৈ সুভদ্রা প্ৰস্তুত হৈ ব'ল। সমাজে সিহঁতক এঘৰীয়া কৰিব, কৰক। এইয়া মানুহৰ বিচাৰনে ভগৱানৰ বিচাৰ সুভদ্রাই নাজানে।

মাজতে কেইটামান মাহ পাৰ হৈ গ'ল। পুৰতি নিশা! একাৰে পোহৰে উঠি সন্ধ্যাতৰাই পুখুৰীৰ পাৰ পাইছিলহি। সৰু সৰু ফটা-কাণিৰ টুকুৰাবোৰ চাবোন ঘৰি ঘৰি তাই অতীতৰ কথাৰে মনত পেলাইছিল। তাহানিখন প্ৰতিটো কামৰ মাজত তাইৰ মুখত আছিল বিহুগীতৰ গুণগুননি; কিন্তু এতিয়া তাই নিস্তব্ধ নিতাল। একাদিক্ৰমে তিনিটা বছৰ চহৰৰ বিহুতলীত তাই বিহুকুঁৱৰীৰ সন্মান লাভ কৰি আহিছে। তাইৰ সুললিত কণ্ঠৰে নিজৰি অহা বিহুগীতৰ সুৰত, বিহুনৃত্যৰ অপূৰ্ব দেহভঙ্গীমাত সভাতলী মন্ত্ৰমুগ্ধ হৈ পৰিছিল। দৰ্শকৰ শত-সহস্ৰ প্ৰশংসাত তাই আত্মবিস্মিত হৈছিল। সেই তিনিটা বছৰে লাভ কৰা পুৰস্কাৰবোৰ—তাইৰ কৃতিত্বৰ চানেকি হৈ ঘৰখনৰ বুকুত জিলিকি আছে। কিন্তু সেইবোৰ দেখিলে সন্ধ্যাতৰাৰ বুকুত এতিয়া জুই জ্বলে। সেইবোৰ তাইৰ বাবে যেন অভি-শাপ। সেইজনী সন্ধ্যাতৰাৰ মৃত্যু হৈছে আৰু এইয়া তাই জীয়াই আছে অন্য এক ৰূপত—দলিত, পীড়িত, লাক্ষিত প্ৰভাৱিত এক নাৰী জীৱন লৈ কাৰণ তাই এটি অবিধ সন্তানৰ মাতৃ হৈ গৈছে।

পানী এবাৰি পুখুৰীৰ পৰা পাৰলৈ তুলি সন্ধ্যাতৰাই ভাবিছিল সেইদিনটোৰ কথা—নাভাবো বুলিও তাইৰ মনৰ দাপোনত বাবে

বাৰে ভুমুকি মৰা সেই দিনটো—

—“আহ সন্ধ্যাতৰা! তোৰ হবলা হোৱাই নাই?”

সন্ধ্যাতৰাৰ বাকবী পছমীয়ে আহি মাত লগালেহি।

—“এৰা, বৰ পলম হ'ল যেন পাইছো। জানই নহয়, ঘৰৰ কাম-বন কৰি আজৰিয়ে নাই। তই অকণমান বহুচোন পছমী।”

বেৰত আৰি খোৱা সৰু আইনাখন আনি তাইৰ টিনৰ বাকচৰ ওপৰত আঙুৰি লৈ দীঘল চুলিটাৰি মেলি খোপাটো বান্ধিলে। মুখত পাওদাৰ অকণ সানি কপালত বঙা সেন্দূৰৰ ফোটটো আঁকি ললে। মুগাৰ কাপোৰ যোৰ পিন্ধোতে পছমীয়ে মাত লগালে—

—“তোক যে ইমান ধুনীয়া লাগিছে। গোটেই গাত বনকৰা এই মুগাৰ কাপোৰযোৰনো তই ক'ত পালি?”

—“ঘোৱাবেলি বিহুকুঁৱৰী হৈ পুৰস্কাৰ পাপুতে এই কাপোৰ—ঘোৰো দিছিল নহয়।”

—“আঁ দেহি! ইমান ধুনীয়া! তোৰ যে ভাগ্য ভাল সন্ধ্যাতৰা! আমাৰ হে ভাগ্যত একোকে নিমিলে।”

—“এৰা, ভগবানহে দিয়াৰ গৰাকী।”

কথাৰ মাজতে পছমীয়েও তাইৰ ৰূপহী মুখখন আইনাৰ চাই পছমৰ পাহি যেন চকুহুটিত কাজল অকণ বোলাই ললে। বেৰত আৰি খোৱা কপোঁফুল দুখাৰি ছয়োজনীয়ে খোপাত মেৰাই বিহুগীত এফাকি গাইছে ঘন শাঁত পেলালে। কদমনি গাওঁ এৰি পছমীহঁতৰ লগতেই সন্ধ্যাতৰা ওলাই আহিছিল চহৰৰ বিভিন্ন বিহুতলীত বিহু নৃত্যগীত প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ। সেউজী পথাৰ আৰু মুকলি আকাশৰ তলত জীয়াই থকা প্ৰকৃতি জীয়াই সন্ধ্যাতৰাই এইবাৰৰে তিনিবাৰ চহৰৰ বিভিন্ন বিহুতলীত বিহুকুঁৱৰী সন্মান লাভ কৰি পুৰস্কাৰ পাইছে আৰু পাইছে প্ৰশংসা, মৰম স্নেহ, আদৰ সন্তোষ। কিন্তু বহাগৰ বৰদৈচিলাজনীয়ে এই দিনৰেইটাৰ মাজতেই আহি আমনি কৰেহি দেখোন! কৰকাল আকাশখন হঠাতে হৈ পৰে একাৰ ক'লা। বহা-

গৰ পাঁচ তাৰিখে উলটি আহিছিল সন্ধ্যাতবাই পঢ়মীহঁতৰ লগত। যোগানন্দ আৰু বজ্জত ককাইদেউহঁতে পঢ়মী আৰু সন্ধ্যাতবাক ঘৰত আনি ধৈ যোৱাৰ দায়িত্ব লৈছিল। সেয়ে সিহঁত দুজনো আহিছিল। বহুতো আনন্দ লৈ উলটি আহিছিল—সন্ধ্যাতবাই। মনৰ মাজত অবুজ আনন্দ যেন এখন পৃথিৱী জন্ম কৰি আহিছে। পঢ়মীৰ মনত সেই আনন্দ নাছিল; কাৰণ তাই এইবাৰ কোনো এখন বিহুতলীতে বিহুকুঁৱৰী সন্মান লাভ কৰিব নোৱাৰিলে।

কিন্তু সেই নিশা আছিল কাল ধুমুহাৰ নিশা। বদমণি গাওঁ পাবলৈ আৰু তিনিমাইল বাকী। আৰু অলপ গৈয়ে বাওঁফালে ঘূৰিলেই পঢ়মীয়ে তাইৰ ঘৰ পাবগৈ। কিন্তু সন্ধ্যাতবাব ঘৰ পাবলৈ আৰু তিনিমাইল বাট আছেই। ইফালে শিলে বৰষুণে একাৰ হৈ আহিল। অন্ধকাৰ মাথো অন্ধকাৰ। পথকৰা বাট একাৰৰ মাজত হেৰাই গৈছিল। যোগানন্দ আৰু বজ্জত ককাইদেউহঁতৰ হাতত থকা টৰ্চ লাইটৰ পোহৰত আগুৱাই গৈছিল সন্ধ্যাতবাই। বতাহৰ প্ৰচণ্ড শব্দৰ লগতে বৰষুণৰ ডাঙৰ ডাঙৰ টোপালবোৰ পৰিছিল। মাজতে যোগানন্দ ককাইদেৱে মাত লগালে—

—“এইয়া বৰষুণ পেলালেই।”

—“ধুমুহা আহিব যেন পাওঁ। আৰু আগবাঢ়ি নোযোৱাই ভাল হব। সেইটো মণ্ডলৰ ঘৰ পালোহি নহয়। বলক তাতে আশ্ৰয় লওঁগৈ।”

—“তুমি ঠিকেই কৈছা বজ্জত! বলা বেগাই যাওঁ। বজ্জতৰ কথাত সমৰ্থন আগবঢ়াই বেগেৰে খোজ দিছিল যোগানন্দ ককাইদেৱে। সন্ধ্যাতবাব বুকুখন কঁপিছিল এক অজান আশঙ্কাত। সিহঁত দুজনৰ পাছে পাছে তায়ো সোমাই গৈছিল বিনন্দ মণ্ডলৰ ঘৰলৈ। বিনন্দ মণ্ডলৰ সৰু ভায়েক নীলকমল ঘৰতে আছিল। মণ্ডলৰ অনুপস্থিতিৰ সুবিধা লৈ নীলকমলে সদানন্দ ককাইদেউহঁতৰ লগতে সন্ধ্যাতবাকো ভালদৰেই সোধপোছ কৰিলে। কিন্তু তথাপি নীলকমলক দেখিয়ে

সন্ধ্যাতবাব মনটো সেমেকি গৈছিল। নীলকমলক তাই ভালদৰেই জানে। সি যে এটা কালমূৰ্ত্তি। তাৰ দুৱৰ্ত্ত স্বভাৱটোৰ বাবেই সকলোৱে তাক ভয় কৰে। ঘৰৰ অৱস্থা ভাল হৈতুকে কোনো কাম কাজ নকৰাকৈয়ে সি চলি থাকে। তালৈকে সন্ধ্যাতবাক খুজি অৰ্জুন গাওঁবুঢ়াক সন্ধ্যাতবাইহঁতৰ ঘৰলৈ পঠোৱা তিনিমাহ মানেই হ'লহি। সন্ধ্যাতবাব পিতাক ভুগীৰামে মাথো কৈছিল—

—“ডাঙৰজনী ছোৱালী উলিয়াই দি ঘৰ শুদা হ'ল। তাতে টকা-পইচাও নাই। সন্ধ্যাক লাহে-ধীৰে দিম বুলিহে ভাবিছো। ঘৰখনত তাইৰ বাহিৰে আকতো নায়েই।”

সন্ধ্যাতবাইহঁতৰ দুজনীয়ে ছোৱালী। ডাঙৰজনী ছোৱালী নয়ন-তবাক উলিয়াই দিয়া তিনিবছৰ হ'লহি। সৰুজনী ছোৱালী সন্ধ্যাতবাই আছে। তাইৰ ৰূপ গুণ বয়স সকলো আছে। সেয়েহে সন্ধ্যাতবাব পিতাক ভুগীৰাম নিশ্চিত আছিল। মাক স্মৃতিৰ গোৰবৰ স্থল আছিল সন্ধ্যাতবাক লৈয়ে। একেৰাহে তিনিটা বছৰে বিহুকুঁৱৰীৰ বঁটা লাভ কৰি টকা-কড়ি, ফুলাম গামোচা, বট-শৰাই কমখিনি পাইছেনে সন্ধ্যাতবাই! আৰু আগলৈকো দেখোন বছৰ দিন আছে তাইৰ। এই ছোৱালীজনীৰ কাৰণেই স্মৃতিৰ স্মৃতিৰ মূৰদাণ্ডি উঠিছে। তাতে সন্ধ্যাতবাব বাবেই কিমান যোগণ্য-মাণ্য ব্যক্তি আহি সিহঁতৰ ঘৰত ভৰিব ধূলা পেলাইহি। সেইয়া জানো স্মৃতিৰ বাবে গোৰবৰ কথা নহয়? এইকণ গৰ্ব আছিল বাবেই খোলা-খুলিকৈয়ে আৰু তাৰ আগত নীলকমলক ছোৱালী নিদিও বুলি স্মৃতিৰ কৈ দিছিল। কথাটো শুনি নীলকমলেও সঁকিয়াই ধৈছিল—‘চাওঁচোন কৰ পানী ক'লৈ যায়। সন্ধ্যাতবাকনো কোনে বিয়া কৰায় দেখিম নহয়। নাহৰনি গাওঁ পাৰ হৈ কোনে বৰ সাজি গৈ সন্ধ্যাতবাক আনে দেখিম।’ অকল সেয়াই নহয়; এদিন সি সন্ধ্যাতবাক বিহুতলীতে লগ ধৰি বৰ কথা শুনাইহে এৰিলে—

—“এই সন্ধ্যাতবা!”

সন্মুখত নীলকমলক দেখি উচপ খাই উঠিছিল সন্ধ্যাতবাই।

—“বিহু নাচি নাচি ঘৰলৈ এমথা বস্তু আন দেখিয়ে তোক মোলৈ মাৰে দিব টান পাইছে নহয়? ঘৰতে ৰাখি থম বুলিয়ে ভাবিছে নেহি হেঁ? দেখিম নহয়, তোকনো কোন লাট চাহাবক দিয়ে।”

সন্ধ্যাতৰা নীৰবে আছিল। কি উত্তৰ দিব তাই। সন্মুখত সেই কালাতক নীলকমল, তাৰ নাম শুনিলেই সন্ধ্যাতৰাৰ গাৰ নোম শয়ৰি উঠে। লাহে লাহে তাই আঁতৰি গৈছিল। কাজিয়া পেচালৰ ভয়ত তাই কাৰো আগতে এই কথা ব্যক্ত নকৰিলে। আৰু সেইজন নীলকমলৰ ঘৰলৈকে নিশাৰ আশ্রয় বিচাৰি আহিব লগা হৈছে তাই। কি যে অদৃষ্টৰ পৰিহাস! বজত ককাইদেউহঁতেও তাইৰ মনৰ খবৰ নাজানে। হায় ভগবান! এইয়া যে অগ্নি-পৰীক্ষাৰ সন্মুখীন হব লগা হৈছে সন্ধ্যাতৰাই!

বিনন্দ মণ্ডলৰ পত্নী সাদৰী মহিলা। আলহী অতিথি সেৱা শুশ্ৰূষা কৰাত তেওঁৰ ব্যস্ততাৰ সীমা নাথাকে। সেইনিশা সন্ধ্যাতৰাহঁতক পাই, তেওঁৰ গাত গোসাঁই নাইকিয়া হ’ল। নিজহাতে ৰান্ধি বাঢ়ি ভালকৈয়ে খুৱালে আলহীক। যোগানন্দ আৰু বজতক বাট চ’ৰাতে শুবলৈ দিয়া হ’ল; আৰু সন্ধ্যাতৰাক শুবলৈ দিছিল বৰঘৰৰ আহল বহল কোঠালি এটাৰ এখন বিচনাত। একায়ে আন এখন বিচনাত শুইছিল পঞ্চমী নামৰ দহ-বাৰ বছৰীয়া বনকৰা ছোৱালী এজনী। বাহিৰত বতাহ বৰষুণৰ তাণ্ডব লীলা তেতিয়াও শেষ হোৱা নাছিল। একাৰ কোঠালিটোৰ বুকুত খীণ পোহৰ কি জ্বলিছিল এটা হাৰিকেন লেম। সন্ধ্যাতৰাৰ দুচকুলৈ নিজা নামি অহা নাছিল। প্ৰতিটো মুহূৰ্ত তাই গনিছিল। এই দুৰ্য্যোগৰ নিশাটো পুৱাবলৈ আৰু যে বহুত সময় বাকী। এইখিনি সময় ইমান যে ভয়াবহ! কিবা এক অজানিত বিপদৰ আশঙ্কাত তাইৰ দেহমন শিয়ৰি উঠিছিল। তাই যি ভয় কৰিছিল সেয়ে হ’ল। তাইৰ ফুলকুমলীয়া যোৱনটো দলি পিহি শেষ কৰি দিছিল—নীলকমলৰ পশুপ্ৰতিবোৰে। এটা বিশ্বাসহীন, বিবেকহীন মানৱ

পশুৰ ওচৰত আশ্রয় বিচাৰি অহা সন্ধ্যাতৰাৰ জীয়া যোৱন এনিশাৰ ভিতৰতে জীৰ্ণ হৈ গ’ল।

সেই কাল নিশাও পাৰ হৈ গ’ল। বিষাক্ত দেহ আৰু মন লৈ সন্ধ্যাতৰা উঠি আহিল বাটচ’ৰালৈ। যোগানন্দ আৰু বজত ককাইদেউহঁতো উঠিছিল।

—“ককাইদেউ! বলক।”

যোগানন্দৰ কাষ চাপি সন্ধ্যাতৰাই মাত লগাইছিল। চকুমুখত তাইৰ গভীৰ উৎকণ্ঠা।

—“বলক ককাইদেউ! আৰু পলম নকৰো।”

সন্ধ্যাতৰাই পুণৰ কৈছিল; তাই যেন এক বিন্দু সময়ো ইয়াত বৈ থাকিব নিবিচাৰে।

—“এবা পলম হ’লে আমাৰ উভতি অহাত অসুবিধা হব। কিন্তু মণ্ডলে দেখোন ভাত খাই যোৱাৰ কথা কৈছে।” মাজতে বজতে উত্তৰ দিছিল।

—“উস্, ককাইদেউ!” সন্ধ্যাতৰাই কান্দি পেলালে।

বজত আৰু যোগানন্দ ককাইদেউহঁতে একো লুৰুজিলে সন্ধ্যাতৰাৰ চকুলোৰ অৰ্থ। যোগানন্দ আৰু বজতে চাহু-জলপান খোৱাৰ লগতে দু-আষাৰ আমোদজনক কথাও পাতিলে মণ্ডলৰ লগত, কিন্তু সন্ধ্যাতৰাই একোকে নাথালে। গা-বেয়া বুলি পছলি মুখত ওলাই তাই বৈ থাকিল। যোগানন্দ আৰু বজতে সন্ধ্যাতৰাৰ ব্যৱহাৰত যেন অগ্ৰস্তুত হ’ল। যোগানন্দ ককাইদেউ বয়সীয়া মানুহ। শাসনৰ সুৰত তেখেতে এষাৰ কথা শুনাইহে এৰিলে—

—“সন্ধ্যাতৰা।”

—“ককাইদেউ!”

—“মণ্ডলৰ ঘৰত আলহী হৈ নোখোৱা নোবোৱাকৈ পছলি মুখত বৈ থাকি তইনো বাক কি ভেমটো দেখুৱালি ক’চোন?

বিহুকুঁৰবীৰ সন্মান পালি বুলি মানুহক মানুহ বুলি গণ্যই
কৰিব নালাগে নেকি অ'?"

—“ককাইদেউ!” সন্ধ্যাতৰাই উচপি উঠিছিল। বৰষাসিত্ত
পথকৰা বাট পিছল। খুপি খুপি খোজ দিছিল তাই। চকুপানী
বৈ গৈছিল তাইৰ দুগালেৰে। শ্রান্ত, ক্লান্ত জৰ্জৰিত দেহমন
লৈ কোনোমতে পথ অতিক্রম কৰি তাই ঘৰৰ চোতালত ভৰি
দিলেগৈ। পহুলি মুখৰ পৰাই যোগানন্দ আৰু বজতে বিদায়
ললে। সন্ধ্যাতৰাই দুয়োজনকে অকণমান সময় জিৰাই যাবলৈ
অনুবোধ কৰাতো, যোগানন্দহঁতে ঘৰত নোসোমাল। সন্ধ্যাতৰাৰ
আৰু বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল মণ্ডলৰ ঘৰত তাইৰ সেই ব্যৱহাৰত
সিহঁত দুয়োজনে বাককৈয়ে ফুন্ন হ’ল। কিন্তু তাইৰ অন্তৰত
কি হাহাকাৰ সৃষ্টি হৈছে, সিহঁতেতো নাজানে। নালাগে জানিব।
জানিলেও তাৰ প্ৰতিকাৰ আৰু নাই। তাইৰ সৰ্বনাশ হৈ গৈছে;
তাই শেষ হৈ গৈছে; তাই ভ্ৰষ্টা হৈ গৈছে। ক’ত সেই বিহু-
কুঁৰবীৰ মান যশ আৰু ক’ত এই কলঙ্কৰ গধুৰ বোজা। ইয়াৰ
পৰিণতিত তাই আজীৱন চকুলো টুকিব লাগিব। কিন্তু এই
চকুলো ক্লাব বাবে? তাই কি দোষ কৰিছে বাক? এৰা,
কালৰ কুচক্ৰত তাই এদিন হয়তো এটি অবৈধ সন্তানৰ মাতৃ
হব। এই মাতৃৰ তাইৰ বাবে এক অভিশাপ। জীয়াৰী জীৱনৰ
অমূল্য সম্পদখিনি বলেৰে কাঢ়ি লৈ গৈ তাইক পতিত জীৱন
যাপন কৰিবলৈ আগবঢ়াই দিছে। সকলোৱে তাইক ঘৃণাৰ চকুৰে
চাব কাৰণ তাই হেনো পতিতা। সত্যক প্ৰতিফলিত কৰিব পৰা
শক্তি তাইৰ নাই বাবেই তাই পতিতা নামৰ বদনামটো মূৰ
পাতি লব লগা হব।

ভয়াবহ দিনবোৰ ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিলে সন্ধ্যাতৰাই। আৰু
এটি ভূয়াল নিশাৰ বেদনা জৰ্জৰিত মুহূৰ্ত্তত সন্ধ্যাতৰা মাতৃ হ’ল
এটি পুত্ৰ সন্তানৰ। সন্ধ্যাতৰাৰ মাক সুভদ্ৰাই ভগবানকেই সকলো

অৰ্পন কৰি নীৰৱে থাকিল। ক’ত আশা কৰিও এইখন অভিশপ্ত
ঘৰত এটি পুত্ৰ সন্তানৰ মুখ নেদেখিলে সুভদ্ৰাই। কিন্তু এইখন
ঘৰতেই কলঙ্কৰ কালিমা সানি দিবলৈকে সন্ধ্যাতৰা এটি পুত্ৰ
সন্তানৰ মাতৃ হ’ল। পিতৃ পৰিচয়হীন এই সন্তানটো লৈ সমাজৰ
সকলো অবিচাৰ সহ্য কৰি যাব লাগিব সন্ধ্যাতৰাই। তাই দুৰ্বল!
তাই অসহায়!! তাই নিৰুপায়!!! সমাজক মাতি সেই অপ্ৰিয়
সত্যবোৰ চিঞৰি চিঞৰি তাই কৈ দিব নিবিচাবে। কাৰণ সমাজে
নীলকমল হঁতৰ দৰে ব্যক্তিৰ ওপৰত শাস্তি বিধান নকৰে।

নীলকমল পুৰুষ। ভগবানৰ দৃষ্টিত নীলকমল অপৰাধী হ’লেও,
মানুহে গঢ়া মানুহৰ সমাজখনত সি দোষী সাব্যস্ত নহব।
তাক দোষী সাব্যস্ত কৰিবলৈ কোনো সাক্ষী নাই। কিন্তু সন্ধ্যাতৰা-
হঁতৰ দৰে দুৰ্ভগীয়া জীয়াৰী বোৱাৰীহঁতে সেই অপ্ৰিয়সত্য সমাজৰ
আগত চিঞৰি চিঞৰি কৈ গ’লেও কাণ দিওঁতা কোনো নাই।
কি যে নিৰ্মম অবিচাৰ!